

Biblioteka:

IDEA

11.

Urednik:

mr. sc. Petar Balta

Prijevod:

dr. Nikola Thaller

Dorada i redaktura prijevoda:

dr. sc. Ivan Devčić

Lektura:

Marijana Šimić, prof.

Za nakladnika:

Miro Radalj

Nikolaj Berdjajev

SUDBINA ČOVJEKA U SUVREMENOM SVIJETU

Za razumijevanje naše epohe

VERBUM

Split, 2007.

Naslov izvornika:
Николай Бердяев,
СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.
К пониманию нашей эпохи

© Copyright za hrvatsko izdanje:
Verbum, Split, 2007.

Izvršna urednica:
Ljiljana Jurinović, prof.

Sva prava pridržana. Nijedan se dio ove knjige ne smije umnožavati, fotokopirati, reproducirati ni prenositi u bilo kakvu obliku (elektronički, mehanički i sl.) bez prethodne pisane suglasnosti nakladnika.

Knjiga je objavljena uz potporu
Ministarstva kulture Republike Hrvatske

CIP-Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA U SPLITU

UDK 1:930
930.1

BERDJAEV, Nikolaj Aleksandrovič
Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu : za razumijevanje
naše epohe / Nikolaj Berdjajev ; <prijevod Nikola Thaller>.
- Split : Verbum, 2007. - (Biblioteka Idea ; 11)

Bibliografske bilješke uz tekst.

ISBN 978-953-235-090-6

120806028

Poglavlje I.

SUD NAD POVIJEŠĆU – RAT

1. Moja knjiga *Novo srednjovjekovlje* napisana je prije jedanaest, a knjiga *Smisao povijesti* prije petnaest godina.¹ U njima sam izrekao svoje povjesno-filozofske misli u vezi s nastupom kraja cijele povijesne epohe. Mnogo se onoga što sam rekao potvrdilo, zbiva se mnogo toga što sam predvidio. Ali, niklo je i mnogo novoga, o čemu treba razmisliti. I u meni se javila potreba da napišem nešto poput drugog sveska *Novog srednjovjekovlja*. Sada još jače osjećam da za svijet nastupa noć i mrak, slično tomu kako je bilo u početku oblikovanja srednjovjekovnog svijeta, do srednjovjekovnog preporoda. No, u noći svijetle zvijezde i razgorijeva svjetlo.

Postalo je banalno govoriti da živimo u epohi povijesne krize, da svršava cijela epoha i počinje nova, koja još nema imena. Jedne to plaši, druge raduje, ali nitko ne sumnja da se nalazimo u vrtlogu prekretnice vremena. U stvari, to što se događa dublje je – događa se sud nad poviješću, a ne samo nad jednom epohom povijesti. I u tom smislu mi živimo u apokaliptičkoj epohi. Ali apokalipsa ne znači kraj svijeta nego prodor vječnosti u vrijeme; ona ne znači samo objavu o smaku svijeta nego i objavu

¹ N. Berdjajev je knjigu *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* objavio 1934. godine (op. red.).

o događajima koji potresaju svijet unutar povijesti. Postoji unutarpovijesna apokalipsa, sud nad poviješću koji se sada događa.

Čovjekova je egzistencija u ovom svijetu – povijesna egzistencija. Egzistencija jest povijest. Povijest je tragički sukob između osobnog, nadosobnog i predosobnog. Povijest nikad ne rješava konflikt između osobe i društva, osobe i kulture, osobe i mase, između kvalitete i kvantitete. U njoj djeluju osobe, u njoj se izražava individualno, no ona je nesmiljena prema osobi i guši individualno. Povijest ima svoj smisao, a spoznaja smisla povijesti djelo je kršćanstva. Ali, povijest je ujedno čovjekov neuspjeh, neuspjeh kulture, srozavanje svih ljudskih zamisli. U njoj se ne ostvaruje ono što je čovjek zamislio, a smisao onog što se u njoj događa neuhvatljiv je za čovjeka. Povijest nikad nije birala sredstva koja je morala upotrebljavati za ostvarenje svojih ciljeva, a njezine su se namjere previše često pokaživale čovjeku nepojmljive i nepomirljive s njegovom sudbinom.

Hegel je učio o lukavosti razuma u povijesti. Lukavi razum zavarava čovjeka da bi ga upotrijebio za ostvarenje svojih ciljeva. Kao da bi trebalo reći kako subjekt povijesti nije čovjek, pa čak ni čovječanstvo, već neljudski razum, neljudski duh, koji se kod Marxa preobrazio u neljudsku ekonomiju.² *Povijest je uvijek radila za opće i univerzalno, a ne za posebno i individualno.* Moglo bi se, paradoksalno, reći da je čovjek, suglasivši se s povijesti, pokazao veliku nesebičnost. A možda je on ipak bio sebičan

² Vidi moju novu knjigu: *Ja i svijet objekata. Ogled filozofije osamljenosti i zajednice.* (Hrv. pr. Zagreb, 1984., op. red.)

stupivši na put povijesti, ali ga je povijest prevarila, preobrativši njegovo koristoljublje i sebičnost u sredstvo za ostvarenje svojih neljudskih ciljeva. Lukavost razuma, protiv koje ustaje živa ljudska osoba!

Čovjeka je u svim vremenima povijest gaziла. Povijest je bila čovjekova sudbina, ali čovjekova sudbina nikad nije zanimala povijest. Nepomirljivost između povijesti i ljudske osobne sudsbine i jest tragedija povijesti, tragedija bezizlazna u granicama same povijesti, koja traži njezin kraj. Nikad se nadosobno nije ostvarivalo u povijesti kao punoča života osobe. Čak i onda kad je povijest sebi postavila ljudske, osobno-ljudske ciljeve, ostvarivala ih je gušeći ljudsku osobu.

Hegel je bio poput nekog utjelovljenja duha povijesti u misli. I njegova filozofija bila je potpuno antipersonalistična. Protiv Hegela, protiv hegelovskoga univerzalnog duha, koji sebe izražava u povijesti, ustali su ljudi kao Kierkegaard i Dostojevski. Objektivacija duha u povijesti, koja je toliko zanosila Hegela, odmak je od unutarnje tajne ljudske egzistencije i prijelaz u prirodno-socijalni svijet. U prirodno-socijalnom svijetu dani su objekti, ali nisu dani "ja" i "ti", tj. svijet ljudske egzistencije.³

Neuspjeh povijesti nije ništa drugo nego tragedija nesuglasja postojećeg, ljudskog, osobnog sa svakom objektivacijom, koja svagda po svojoj naruvi nije čovječna ni osobna nego čak protučovječna i protuosobna. Sva je objektivacija povijesti beščovječna i bezlična. Čovjek je prisiljen živjeti u dva ra-

³ Vidi moju novu knjigu: *Ja i svijet objekata. Ogled filozofije osamljenosti i zajednice.* (Hrv. pr. Zagreb, 1984., op. red.)

zličita poretka, u poretku egzistencije, uvijek osobnom, i u poretku objektiviranog svijeta, uvijek bezličnom i prema osobi ravnodušnom.

Čovjek se uvijek nalazi u opasnosti i često smrtnoj opasnosti od strane procesa što se događaju u povijesti. On je prisiljen osjećati procese povijesti kao kobnu, neljudsku silu, potpuno ravnodušnu prema njegovoju sudbini, nečovječnu i nesmiljenu. Takva je nečovječnost i nesmiljenost u povijesti oblikovanja država i imperija, u borbi plemena i nacija, u revolucijama i reakcijama, u ratovima, u industrijsko-kapitalističkom razvitku i procvatu naroda i država, u samom oblikovanju i razvitku civilizacija. I, kako izgleda, nemoguće je humanizirati sredstva kojima povijest djeluje, kojima pribjegava povijesni razum. Teško je, jako teško, očovječiti državu, koja i jest omiljena tvorevina povijesti. I istodobno čovjek ne može odstraniti od sebe povijesnu sudbinu.

Hindska religiozna i filozofska svijest odstranjuje od sebe povijest, ona je protupovijesna. Ali život hindskog naroda nije zbog toga bio sretniji. On je živio u strašnom siromaštvu i oskudici i u strašnoj socijalnoj nepravdi, u poretku kasti, u kojem parije nisu smatrani ljudima.

Kršćanstvo je povijesno, ono priznaje smisao povijesti i ono djeluje u povijesti. U povijesti se dogodilo Bogoutjelovljenje. Ali kršćanstvo, mada je povijesna sila i čini kršćanske narode povijesnim, nikad nije moglo realizirati sebe u povijesti. Objektivacija kršćanstva nalazi se pod znakom svake objektivacije. U povijesti objektivirano kršćanstvo postaje socijalni fenomen sa svom ograničenošću

i relativnošću socijalnih fenomena, ono je podložno socijalnoj svakidašnjici. Kršćanstvo prima povijest, djeluje u povijesti i ono se sukobljava s poviješću, pa se njegov duh ne da prepoznati u povijesnoj objektivaciji. Za kršćanstvo u izvjesnom smislu svaka ljudska duša više znači i više vrijedi nego sva povijest sa svim kraljevstvima, ratovima, procvatima civilizacija, prevratima. I zbog toga je neizbjegliv slom povijesti i sud nad poviješću imanentan je povijesti.

Nikad se još nije osjećao i spoznavao s takvom oštrinom sukob čovjeka i povijesti, proturječja povijesti, kao u naše doba, nikad još čovjek nije bio tako nezaštićen od procesa što se događaju u povijesti i nikad nije bio tako ubačen u povijest, tako izbačen vani, tako objektiviran i tako socijaliziran. *I niti jedan čovjek u našem društvu nije izuzet iz sfere njemu prijetećeg povijesnog zbivanja, nema više u tom pogledu povlaštenih skupina ljudi, događa se izjednačenje pred fatumom povijesti.*

Čovjeku prijeti opasnost da ništa ne će ostati od njega samog, za njegov osoban, intiman život, никакve slobode njegova duhovnog života, njegove stvaralačke misli. Pokazuje se da je on ubačen u život ogromnih kolektiva i podložen neljudskim naložima. Od čovjeka traže da sve bez ostatka preda društvu, državi, klasi, rasu, naciji. U tom pogledu svjetski rat i revolucionski procesi nakon njega imaju metafizičko značenje za čovjekovu sudbinu. Događa se potres u samim pratemeljima ljudske egzistencije.

Svjetski je rat iznio na vidjelo u ljudskoj egzistenciji nakupljeno zlo, nakupljenu zlobu i mržnju.

On je objektivirao zlo, što je ranije bilo prikriveno, boravilo u subjektivnom, a ne u objektivnom. Rat je pokazao lažnost naše civilizacije. On je mobilizirao sve čovjekove sile za objektivirani i socijalizirani rad, ne dobar, već zao. "Sve za rat" bilo je geslo tog vremena. Sam po sebi rat je bio već i svojevrstan komunizam i svojevrstan fašizam. On je strahovito obezvrijedio ljudski život. Već smo se navikli na to da on ponižava ljudsku osobnost i njezin život svodi na sredstvo i oruđe povijesnog usuda.

I poslije rata ostaje čovjek mobiliziran, on nastavlja ispunjavati vojničku obvezu, on je izbačen vani, u društvo, u državu, u nacionalnost, u klasu, u objektivirani svijet; on ne može ostati u sebi, u svojoj unutarnjoj egzistenciji, da iznutra određuje svoj odnos prema svijetu i ljudima. A najporaznije u svemu tome jest što je čovjek u mladim poratnim pokoljenjima poprimio sklonost prema tome, pa ne osjeća da je prisiljen; on sam žudi napredovati u tom pravcu.

Rat je odgojio nasilnike. Pušteni na slobodu, demoni mržnje i ubijanja nastavljaju raditi u svijetu. Ali vidjet ćemo da u sadašnjim procesima nije samo rat igrao golemu ulogu, već sila daleko trajnija, koja ima gotovo kozmičko značenje – tehnika i tehnizacija života.

Rat je povukao granicu iza koje počinje novi oblik kolektivne ljudske egzistencije, socijalizacija čovjeka. Nije bitno to što se razvija proces socijalizacije i nacionalizacije vlasništva i ekonomije, to je elementarno nužno i pravedno. Bitno je to što se razvija socijalizacija i nacionalizacija samog čovjeka, ljudskih duša. Taj proces počeo je u kapitalizmu, u

kapitalističkoj industriji. Buržoaski sustav s jedne strane, i proletarizacija čovjeka s druge strane, bili su smrtonosni za osobnost, za osobnu egzistenciju. Kapitalizam je prije svega antipersonalizam, vlast anonimnosti nad ljudskom egzistencijom, on postupa s čovjekom kao da je roba. Svi se slažu u tome da je rat bio izražavanje nebratskog odnosa čovjeka prema čovjeku, nezajedništva ljudi, njihove strašne razjedinjenosti, istodobno s izvanskim oblikom čelične discipline. No, i bez velikog rata buržoasko-kapitalistički svijet negiranje je svakog bratstva, zajedništva, sjedinjenosti ljudi. Čovjek je čovjeku vuk. Život u kapitalističkom svijetu – vučji je život.

Rat je pokazao da nema nikakvog zajedništva i jedinstva ljudi, osim prikovanosti jednog drugome u disciplini vojarni. On je pokazao kako je površan bio proces humanizacije i kako su malobrojni bili slojevi koji su tim procesom bili uistinu zahvaćeni. U svjetskom ratu istupali su golemi organizirani kolektivi, pod kojima se komeša kaos. Svjetski je rat već bio sud nad poviješću, imenantan sud nad njom. On je bio nesmiljeno obaranje iluzija, najveće razočaranje u idealističkom poimanju povijesti, u svim uzvišenim idejama.

2. Otkrile su se prastvarnosti, skrivene pod koprenom civilizacije, ogoljene stvarnosti. Konačno je pokolebana vjera u čovjeka od koje je još živjelo 19. stoljeće. Vjera u Boga pokolebana je još ranije. Jedno je slijedilo za drugim. Pao je humanistički mit o čovjeku. I pod čovjekom se rastvorio bezdan.

Vučji život u kapitalističkom društvu nije mogao podržati i gajiti vjeru u čovjeka. Ponižava se

sam čovjek. Gospodarstvo, koje treba hraniti čovjeka, nije bilo poradi čovjeka, čovjek je bio poradi nečovječnoga gospodarskog procesa. Rat je tek rekao zadnju, da je čovjek omalovažen, da nije tek prestao biti viša vrijednost, već uopće bilo kakva vrijednost. I gotovo svi pokreti, upravljeni nakon rata protiv kapitalizma, usvojili su prema čovjeku taj odnos, koji je bio u samom kapitalizmu i u ratu. To i jest najkarakterističniji proces našega doba.

Čovjek nije kadar uzdržati se, zaštитiti svoju vrijednost, naći unutarnje uporište, i on se hvata, kao za sidro spasa, za kolektive, kolektive komunističke ili nacionalno-rasne, za državu, kao za zemni apsolut, za organizaciju i tehnizaciju života. Čovjek je izgubio svoju cjelovitost, raskinuo se na komadiće. Iz rata izidoše u arenu povijesti ljudski kolektivi, mase, koje su ispale iz organskog ustroja i sklada života, izgubile religioznu normu svog života, pa traže prisilnu organizaciju, da ne nastupi konačni kaos i raspad. Prijašnji organski, poluvegetativni život masa postao je nemoguć. Sve stare religiozne sankcije vlasti, što su držale ogromne mase u organskom poretku, iščezle su, u njih mase više ne vjeruju.

Svaki stari autoritet vlasti konačno je uništen u suvremenom svijetu. A to nije samo negativan proces, njega mora čovjek proći, kako bi konačno stao na noge, aktualizirao svoje sile. No, značajno je što mi, unatoč potpunom padu svake religiozne sankcije vlasti, živimo u jako autoritativnoj epohi. Naginjanje k autoriziranom ustroju života pokazuje se u svemu svijetu, liberalno načelo potpuno je diskreditirano. No, sankcija načela autoriteta i autoritar-

nog ustroja trenutno je drukčija nego što je ranije bila. Autoritet se rađa iz novih kolektiva, i ti novi kolektivi udjeluju svojim vođama apsolutnu vlast, još veću nego u starim posvećenim monarhijama.

Uskomešao se kaos unutar povijesti. No, izvor kaosa nije samo u prirodi, gdje ga nazire Tjučev. Kaotično načelo jest i u povijesti. U povijesti jest proces racionalizacije, ali je i snažno iracionalno načelo. Zapljenut kaosom povijesti, okružen burnim iracionalnim silama, poražen fatumom, usudom – čovjek pristaje prijeći u sferu neljudske egzistencije.

Rat je bio katastrofični moment u izražavanju tog kaosa, što se komešao pod lažnom kapitalističkom civilizacijom. Rat je bio prisilno organizirani kaos. Kaos može imati obliče savršene vanjske organiziranosti. A nakon rata ne samo da čovjek pristaje, već i želi, živjeti u prisilno organiziranom kaosu, kaosu što sebe izražava autoritativnim ustrojem života.

Mržnja i zloba što razdire svijet jest kaos. Organiziranost, koja u svojoj duševnoj jezgri (tj. u podsvjesnom) ne samo da dopušta već i uzvisuje mržnju i zlobu, ne može pobijediti kaos. Stvarna pobjeda nad kaosom zahtjeva napor duha, duhovni prevrat i duhovni preporod, ona se ne oslanja na povijesni usud, niti na tanane iracionalne sile, već na ljudsku slobodu i na blagodatne Božje sile. Ali, u suvremenom svjetskom gibanju ne djeluju ni sile slobode ni sile Božje blagodati. U njemu se pokazuje strašna napuštenost čovjeka. Goleme ljudske mase pokrenuše se, dospješe do aktivne vlasti u trenutku gubitka religioznih vjerovanja i otpada od kršćanstva. U tome je sva tragičnost položaja.

3. Sve što se trenutno događa u svijetu nije se rodilo iz radosnog stvaralačkog izobilja nego iz duboke čovjekove nesreće, iz osjećaja beznadnog očaja. To treba nadasve reći za nacionalno-socijalistički pokret u Njemačkoj. Entuzijazam nacionalsocijalističke mladeži, koji, kako izgleda, zaista postoji, nosi patološki karakter i više podsjeća na narkotičnu opijenost, nego na proljeće narodnog života. Njemački se narod zbog proživljenog poniženja i nesreće nalazi u stanju kolektivnog ludila. No, ni ruski komunizam, pojava druge vrste, iako jako sličan u smislu socijalne morfologije, nije se rodio iz radosti i izobilja, već iz nesreće rata, iz nepravdi prošlosti.

U svim revolucijama nalazimo taj element proživljene nesreće i bolećivog resantimana koji im utiskuje svoj pečat. Masa uopće vrlo lako podliježe sugestiji i prelazi u stanje kolektivne obuzetosti. Mase bivaju obuzete samo idejama koje dopuštaju jednostavnu i elementarnu simboliku. Karakterističan stil našega doba jest da traži vode, koji će za sobom povesti mase i izbaviti ih, riješiti sva pitanja. To znači da su svi klasični autoriteti vlasti, autoriteti monarhije i demokracije pali, pa je nužna njihova zamjena novim autoritetima, rođenim kolektivnom obuzetosti masa.

Vođa treba dati kruha i igara. On obično daje više igara nego kruha. Hitler dosad gotovo isključivo hrani igram, njegova je politika inscenacija opera R. Wagnera. On, uostalom, hrani i mržnjom. I čudnovato je da mržnja može na neko vrijeme zamijeniti kruh, ljudi od nje mogu živjeti, iako ne odviše dugo. Igre prevladavaju nad kruhom i u ko-

munističkoj Rusiji. I tamo pokušavaju hraniti mržnjom, zbog čega je tako nužan neprijatelj, i tako su nužni zločinci. Rasizam je gori od komunizma zato što je u njegovu ideologiju ugrađena vječna mržnja, dok komunizam propovijeda mržnju kao put, kao metodu borbe, ali njegov konačni ideal ne prepostavlja mržnju.

Traženje vođe znači pad demokracije i prijelaz na cezarizam, pojavu već poznatu u prošlosti. Cezarizam nije klasična politička forma, u njemu je element dekadencije. Cezarizam znači uvijek kraj epohe i neizbjegni nadolazak novog vremena. No, sve što se trenutno događa više je nego kraj povijesne epohe, ovo je sud nad poviješću.

U naše su se doba rezultati dugotrajnog povijesnog procesa toliko izjalovili da je postao moguć i neizbjegjan sud nad poviješću, nad njezinim neuспјehom. Ovi rezultati izražavaju se u nacionalnom, političkom i ekonomskom životu, oni se izražavaju i u duhovnoj kulturi, u književnosti, u filozofiji, jer i tamo se čovjekov lik poljuljao, i tamo se drobi cjelovitost ljudske egzistencije. A nad svime caruje samo jedna pozitivna, stvaralačka sila – sila tehnike.

Čovjek prelazi u novi kozmos. Svi su elementi našeg doba bili već u prošlosti, ali sada se oni uopćavaju, univerzaliziraju i definitivno izražavaju. Osobito se u našim danima svjetske agonije jako osjeća da živimo u palom svijetu, razdrtom neprestanjivim proturječjima. Ali čudno je da svijest palosti svijeta ne prati jačanje već slabljenje svijesti grješnosti. Svijest o palosti svijeta vrlo je snažna kod Heideggera u njegovoj filozofiji, ili kod Freuda, ili kod Célinea, autora znamenitog romana *Voyage au*

bout de la nuit, no kod njih nije vidljiva svijest o grješnosti. Palost svijeta otkriva se u svoj suvremenoj književnosti, u filozofskoj misli, u socijalnom i političkom životu.

Nema ničeg bezumnijeg nego što je suvremeni ekonomski život s njegovim krizama, hiperprodukcijom, nezaposlenošću, vlašću banaka, vlašću papirnatih fikcija. Nema ni materijalne, ni duhovne sigurnosti života, nema više ni za koga nikakvih jamstava. Pokazalo se da živimo u svijetu zločina i u svijetu utvara. Takav je bio svijet i prije, a sad se to pokazalo. Čovjek je ugrožen sa svih strana i ne zna što će sutra biti. Mislioci danas vole govoriti o graničnom položaju čovjeka, o njegovoj ugroženosti sa svih strana (Tillich, Jaspers). U tome nema ništa začudnoga, jer povijest, kako izgleda, i ne stavlja sebi u zadaću pružiti čovjeku jamstva njegove egzistencije, život mu učiniti zaštićenim. Ona je trebala čovjeka za svoj materijal, ali ga nije priznavala svojim ciljem.

Ni u čemu se palost svijeta ne izražava tako kao u lažljivosti naše epohe. Laž se čak prestaje shvaćati kao laž, događa se aberacija svijesti, uslijed koje se gubi razlikovanje istine i laži.

Danas svijet proživljava agoniju koja podsjeća na kraj antičkog svijeta. No, danas je položaj još više otežan, jer tad je kršćanstvo ušlo u svijet kao nova, mlada snaga, a sad je kršćanstvo po svojoj ljudskoj dobi staro, otežano dugom poviješću, u kojoj su kršćani mnogo grijesili i mnogo izdaja počinili. I viđet ćemo da je sud nad poviješću također sud nad kršćanstvom u povijesti.

Mladež cijelog svijeta traži novi poredak, događa se svjetska revolucija. No, ne osjeća se radost rada na novog života. Sjenka se spustila na svijet. Počeo je ciklus povijesnih i kozmičkih katastrofa i rušenja. No, upravo kršćane ta spoznaja ne bi trebala dovoditi do očaja i ne bi ih trebala ometati u ostvarivanju pravde i služenju istini u životu. Događa se povratak izvorima i dubini. Kršćanstvo nije optimizam, ali kršćanski pesimizam može biti tek relativan, jer iza svih besmislica kršćanstvo nazire Smisao. Sud nad poviješću glas je Smisla i pretpostavlja Smisao. Unutarnja apokalipsa povijesti jest razobličenje činjenice da se u povijesti ne ostvaruje kraljevstvo Božje, tj. Smisao. Prihvaćanje povijesti jest ujedno i prihvaćanje revolucije. Oni koji odbacuju revoluciju kao zločin zaboravljaju da je povijest u znatnom stupnju zločin. Ako čovjek ne želi zločin, onda on mora ostvarivati kraljevstvo Božje.

Poglavlje II.

SUDBINA ČOVJEKA U POVIJESTI – HUMANIZAM I BESTIJALIZAM – DEHUMANIZACIJA – PROTURJEČJA SLOBODE – KAPITALIZAM – DEMOKRACIJA – KOMUNIZAM – FAŠIZAM – DIKTATURA SVJETONAZORA

1. Glavna tema naše epohe ujedno je i glavna tema povijesti – tema o sudbini čovjeka. To što se trenutno u svijetu događa nije čak niti kriza humanizma – to je drugorazredna tema – već je to kriza samog čovjeka. Postavlja se pitanje o tome hoće li se biće, kojemu pripada budućnost, nazivati čovjekom kao i prije. Nazočimo procesu dehumanizacije u svim područjima kulture i društvenog života.

Dehumanizira se nadasve moralna svijest. Čovjek nije samo prestao biti viša vrijednost, već je uopće prestao biti vrijednost. Mladež cijelog svijeta, komunistička, fašistička, nacionalsocijalistička, kao i ona koja je jednostavno zanesena tehnikom i športom, nije nastrojena samo antihumanistički, već počesto i protuljudski. Znači li to da smo mi dužni od nje štititi stari humanizam?

Mnogo sam pisao o krizi humanizma i nastojao sam pokazati da on fatalno prelazi u antihuma-

nizam, da je njegova granica – negiranje čovjeka. Humanizam je postao nemoćan i mora biti prevladan. Humanizam, povezan s preporodom antike, krhak je, njegov procvat pretpostavlja aristokratski ustroj društva, njemu strahovite udarce nanoši demokracija, ulaženje masa u kulturu i vlast tehnike. Stroj dehumanizira ljudski život. Čovjek, koji ne želi biti slika i prilika Božja, pretvara se u sliku i priliku stroja.

Humanizam, koji se od početka osamnaestog stoljeća sve više demokratizirao, ide putem podvrgavanja čovjeka društvu, socijalnoj svakodnevici i zatire samog sebe. Demokratizirani i socijalizirani humanizam gubi interes za čovjeka; on se zanima uređenjem društva, a ne zanima se unutarnjim životom čovjeka. Takav je proces fatalan. Zbog toga humanizam ne može biti snaga sposobna suprotstaviti se procesu dehumanizacije.

Od humanizma, koji je u svojoj biti trijumf prosvjetne ljudskosti, moguć je pokret u dva suprotna pravca – prema gore i prema dolje, k bogočovještvu i bogozvjerstvu. Pokret nadčovještvu i nadčovjeku, nadljudskoj sili najčešće ne znači ništa drugo nego poniženje čovjeka, i suvremenim antihumanizam poprima oblike bestijalizma. Nesretni se i tragični Nietzsche zloupotrebljava za uzvišeno opravdanje dehumanizacije i bestijalizacije (“blonde Bestie”). Bogočovještvu, istinskom nadčovještvu, idu rijetki, bestijalizmu, bogozvjerstvu, idu mnogi.

Našemu je vremenu svojstvena bestijalna okrutnost prema čovjeku. Ona se izražava na vrhuncima rafinirane ljudskosti kad je nova samilost, činilo bi se, učinila nemogućima stare formule bar-

barske okrutnosti. Bestijalizam je barbarstvo unutar već profinjene civilizacije, to nikako nije staro, prirodno, već patološko barbarstvo. Tu je atavizam barbarskih instinkata prelomljen u civilizaciji i zato ima patološki karakter. Bestijalizam je time pojava ljudskog svijeta koji je već prošao kroz civilizaciju. Njega nema u životinjskom svijetu, koji pripada drugome hijerarhijskom stupnju bivstva i ima svoje opravdanje i značenje. Životinja stoji mnogo iznad bestijaliziranog čovjeka. Zbog toga i govorimo o palosti čovjeka. Danas se bestijalizam suprotstavlja humanizmu i propovijeda ga se kao novi ideal. No, bestijalizam u odnosu na humanizam znači poraz i pad, iako je humanizam nemoćan da mu se suprotstavi.

Bestijalizam našeg doba izrod je rata, plod krvi rata, zatrovanost krvlju rata. Moral rata postao je i moral "mernog" života, koji je u stvari produžetak rata, rat svih protiv sviju. Suglasno ovom moralu, sve je postalo dopušteno, s čovjekom je moguće postupati po volji poradi postizanja neljudskih i protuljudskih ciljeva. Bestijalizam je negiranje vrijednosti ljudske osobe, svake ljudske osobe, negiranje svake sučuti prema ljudskom usudu.

Humanizam nove povijesti završava. To je nezaustavljivo. Ali kraj humanizma smatra se i krajem ljudskosti. A to je moralna katastrofa.

Mi stupamo u nečovječno kraljevstvo, kraljevstvo nečovječnosti, nečovječnosti ne samo faktične, koja je uvijek bila velika, već načelne. Nečovječnost se stala prikazivati uzvišenom, ovjenčanom aureolom heroizma. Nasuprot čovjeku stoji klasa ili rasa, pobožanstvenjeni kolektiv ili država. Suvremeni

nacionalizam nosi crte bestijalne nečovječnosti. Ne priznaje se svaki čovjek čovjekom, vrijednošću, slikom i prilikom Božjom. Previše često su sâmo kršćanstvo tumačili kao nečovječno. "Arijski paragraf", nametnut kršćanstvu, projekt je nove forme nečovječnosti u kršćanstvu. No, to i nije tako novo. Previše često bilo je kršćanstvo, tj. kršćansko čovječanstvo, nečovječno u prošlosti. Ali bestijalizam, stari, naivni, barbarski, instinkтивni, nije bio sam sebe svjestan, on je bio predsvjestan, a suvremeniji bestijalizam – svjestan je i promišljen; on je prošao refleksiju i civilizaciju; on je samoopravdan. Nečovječnosti suvremenog nacionalizma suprotstavlja se suvremeni komunizam. On također ne smatra svakog čovjeka čovjekom, vrijednošću, slikom i prilikom Božjom. S klasnim neprijateljem moguće je postupati po volji. Još ćemo se vratiti na ovu temu i uvidjeti da su nacionalizam i rasizam u načelu gori od komunizma.

Postojala su vremena kada čovječji lik nije bio raskrit, kad je postojao kao u nekom potencijalnom stanju. Sad je posve drugačije. Čovjekov se lik poljuljao i, nakon što se raskrio, počeo se drobiti. To se upravo događa u svim sferama. Dehumanizacija je prodrla u sve sfere ljudskog stvaralaštva. Pokazalo se da pobožanstvenje samoga sebe vodi čovjeka do dehumanizacije. To je, dakako, srozavanje humanističke teorije progresa.

Sudbina je čovjeka neizmjerno složenija nego što su mislili u devetnaestom stoljeću. Svijet, što se nanovo oblikuje, pokreće se drugim vrjednotama, ne vrjednotama čovjeka, ljudske osobe, istine, nego vrjednotama moći, tehnike, rase, nacionalno-

sti, države, klase, kolektiva. Volja za istim pobijeđena je voljom za moći. Dijalektika tog procesa jako je suptilna. Čovjek hoće moć, vlastitu moć, a to vodi do toga da on moć stavlja iznad sebe, iznad čovjeka, da je u ime svoje moći spremjan žrtvovati svoju ljudskost. Moć se objektivira i apstrahira od ljudske egzistencije. Priznavanje moći tehnike, moći države, moći rase, moći klase kao najviše vrijednosti bestijalizira čovjeka; poradi ovih moći dopušta se postupanje s čovjekom po volji.

Pogrješno bi bilo misliti da su suvremeni bestijalizam i s njim povezana dehumanizacija zasnovani na pobjedi golih instinkata i apetita i na negiranju svih vrjednota koje se smatraju idealnima. Suvremeni bestijalizam i dehumanizacija temelje se na idolatriji, na idolopoklonskom odnosu prema tehnici, rasi, klasi, državi, proizvodnji itd. i na stavljanju atavističkih instinkata u njihovu službu. Već smo rekli da je suvremeno barbarstvo civilizirano barbarstvo. Rat je probudio drevne instinkte – rasne, nacionalne, instinkte vlasti i nasilja, instinkte osvete, ali ovi instinkti ostvaruju se u oblicima tehničke civilizacije.

U biti, upravo se događa povratak ljudskih masa drevnom kolektivizmu kojim je počela ljudska povijest, u stanje što je prethodilo oblikovanju osobe, no taj drevni kolektivizam prima civilizirane norme, koristi se tehničkim sredstvima civilizacije. Keyserling shvaća "svjetsku revoluciju", što se danas događa, kao pobunu telurskih sila, pobunu Zemlje protiv Duha. No, telurske su sile prirodne, kozmičke, a danas pak djeluju sile koje su prošle tehničku civilizaciju.

U suvremenim strujama osjeća se trenutno silan utjecaj dvaju mislilaca devetnaestog stoljeća – Marxa i Nietzschea, koji obilježavaju lom i kraj humanizma. Marx i Nietzsche međusobno se bore i razdjeljuju svijet. Nesumnjiv je utjecaj Nietzschea na fašizam i nacionalsocijalizam, na suvremenu apoteozu moćnih vođa, na odgoj grubog tipa mlađeži, liшенog samilosti. Sam Nietzsche, osamljeni aristokratski mislilac, vjerojatno bi se s užasom okrenuo od socijalnih posljedica svoje propovijedi. Nietzsche uopće nije volio ideju pangermanizma, nije bio njemački nacionalist i vjerojatno bi osjetio gađenje prema suvremenom plebejskom duhu, lišenom svake plemenitosti. Ali, utjecaj djeluje u podzemnoj i podsvjesnoj sferi, pa često budi sile takve vrste, kakve tvorac, od kojega utjecaj polazi, nije imao u vidu. Ta ni Lutherov povijesni utjecaj nije uopće krenuo onim pravcem u kojem je on predviđao da će se razvijati; on uopće nije pretpostavljao da će protestantizam postati racionalističan i moralističan.

Utjecaj Marxa na komunizam, čini se, daleko je izravniji, ali ruska bi komunistička revolucija, vjerojatno, jako začudila Marxa, jer potpuno proturječi njegovu učenju, čak ga i opovrgava. Danas Marx i Nietzsche utječu u pravcu dehumanizacije društva i kulture. A ta je dehumanizacija ujedno dekristijanizacija. Oni kršćani što konzervativno misle i osjećaju nisu ni primijetili koliko je dehumanizacija ujedno i dekristijanizacija. Oni su skloni misliti da je humanizam bio dekristijanizacija, a izgleda da nisu sposobni spoznati povezanost dehumanizacije s uzdrmanošću slike i prilike Božje u čovjeku, s

gubitkom svijesti bogosinovstva, što mu ga je otkrilo kršćanstvo.

U kulturnim i idejnim strujama naše epohe dehumanizacija se kreće u dva pravca – u pravcu naturalizma i u pravcu tehnicizma. Čovjek se podlaže ili kozmičkim silama ili tehničkoj civilizaciji. Malo je reći da se on podlaže, on se rastvara i iščezava u kozmičkom životu, ili u svemogućoj tehnici, on prima ili sliku i priliku prirode ili sliku i priliku stroja. No, i u jednom i u drugom slučaju on gubi svoj lik i rastvara se na elemente. Iščezava čovjek kao čitavo biće, kao biće s unutarnjim središtem, duhovno usredotočeno, koje je sačuvalo vezu i jedinstvo. Raskidani i necjeloviti čovjekovi elementi polažu pravo ne samo na autonomiju već i na vrhovno značenje u životu. Samopotvrda ovih raskidanih elemenata u čovjeku (primjerice nesublimiranih elemenata podsvijesti, seksualnih nagona ili volje za prevlasti i moći) svjedoče o tome da cjeloviti čovjekov lik iščezava i ustupa mjesto neljudskim prirodnim elementima. Pojedinačne funkcije potiskuju i pretvaraju ga u svoga nosača.

To raspadanje čovjeka na ove ili one elemente plod je prije svega tehničke civilizacije. Najveću oštinu dostiže proces dehumanizacije u modernoj tehnici ratovanja, gdje više nije potrebna ljudska hrabrost. Tehnička civilizacija traži od čovjeka ispunjenje ove ili one funkcije, nju ne zanima čovjek, nju zanimaju samo funkcije. To nije iščezavanje čovjeka u prirodi već prilagođavanje čovjeka stroju.

Kad civilizirani čovjek teži prirodi, tad se on želi vratiti cjelovitosti i nesvjesnosti, jer ga je svijest rascijepila i učinila nesretnim. To je romantizam.

U tom je pogledu Klages veoma karakterističan za naše vrijeme. Kad čovjek teži savršenom ispunjavanju tehničkih funkcija, kad se pravi sličan novomu bogu – stroju, tad je to obratna tendencija, ne tendencija prema cjelovitosti, već prema sve većoj i većoj diferencijaciji. No, čovjek iščezava u jednoj i drugoj tendenciji, obje tendencije dehumaniziraju.

Čovjek ne može biti ni slika prirode, ni slika stroja. Čovjek je slika i prilika Božja. A to je oblikovanje čovjeka kao cjelovitog bića, kao osobe, što je počelo u biblijskom i grčkom svijetu, konačno dovršeno tek u kršćanstvu. Danas kao da se događa suprotan kozmički proces, ne samo protiv kršćanstva već i protiv Biblije i grčke kulture. Taj proces ne može zaustaviti suvremenii neoklasicizam, jer je on obamrli formalizam te ostaje posve nemoćan pred demonskim silama prirode i tehnike.

Proces dehumanizacije osobito je jak u suvremenoj književnosti, u suvremenom romanu. Ako uzmemmo dvojicu najznačajnijih francuskih pisaca posljednje epohe – Prousta i Andréa Gidea – ne možemo ne primijetiti da se kod njih čovjek drobi, nema cjelovitog ljudskog lika, postoje tek elementi osjeta (*sensations*) i intelektualnih i racionalnih stanja. Prije svega iščezava srce kao cjelovit i središnji organ ljudskog bića, kao nositelj ljudskih čuvstava. Čovjek se brine i pada čak u očaj zbog iščeznuća cjelovitoga ljudskog bića, ali je nemoćan zaustaviti ga. Ponekad se čak i raduje poradi vlastitog iščeznuća. U romanu nema više bogatstva ljudskih tipova, mnogolikosti ljudskog svijeta, već tek djelići i elementi tog bića, koje se ranije zvalo čovjekom.

Suvremenim psihološkim romanom, talentiran i profijen, obuzet analizom podsvjesnog, tone u fluidni svijet osjeta i strahovito je intelektualno zamršen. Čovjeka drobi kako moć podsvjesnog tako i moć razumnosti. Kod suvremenih romanopisaca, onih najtalentiranijih, gotovo da nema ni traga stvaralačke fantazije, oni su ili uronjeni u sebe ili prikazuju zlu stvarnost, kojom su ugroženi. Tako je npr. Céline opterećen zlom stvarnošću.

Stvaralački dar preobražavanja nestaje iz umjetnosti. Razmjerno su rijetki romani koji poniru u metafizičku i mističku dubinu, npr. kod Jouhan-deaua, ali su tada preplavljeni demonskim silama, čega npr. nije bilo u Dostojevskog, koji je u svakom čovjeku video sliku i priliku Božju i svjetlost na samom dnu tmine. Kod Malrauxa čovjek iščezava u instinktima sadizma. Kod Lawrencea čovjek kao cjelovito biće iščezava u mističkoj stihiji spolnosti, postaje funkcija spola. To nije pornografija, to je odraz jednog te istoga svjetskog procesa dehumanizacije, izraženog velikim talentom. U Huxleyja se odražava raznoliki ljudski svijet, ali to je svijet potpuno razdrobljen, u kojem je teško naći lik čovjekov.

Usporedite suvremenim romanom primjerice s Dickensom. Razočarava prijeđeni put, kao da se dogodila katastrofa. U Dickensa – bogat i raznolik ljudski svijet, svijet ljudskih likova i tipova, ogromna snaga stvaralačke fantazije. Čovjek je sačuvan, ima svoj lik, čak i kad je ružan i smiješan. U genijalnom satiričko-humorističnom djelu *Posmrtni spisi Pickwickova kluba*, u kojem ima ponešto od Cervantesa, još je sačuvan čisto ljudski svijet, ljudski lik. Ni-

šta manje razočarava razlika ako usporedimo suvremenim romanom s Balzacom ili s L. Tolstojem. U Tolstojevu stvaralaštvu silan je kozmički element, ali u toj kozmičkoj stihiji sačuvan je mnogoliki ljudski svijet, koji se još nije razdrobio. Danas je već nemoguće naći išta slično. No, u suvremenom je romanu velika istina o čovjeku, istina o tome što se s čovjekom događa.

U suvremenoj znanosti događa se također proces dehumanizacije. Znanost otkriva sfere prirodnog života, koje više nisu povezane s uobičajenom prirodnom sredinom na koju je čovjek priviknuo. Fizika otkriva nečujni zvuk i nevidljivo svjetlo. I tehnički rezultati suvremene fizike prenose čovjeka u tu neobičnu, dehumaniziranu kozmičku sredinu. Fizika se ponosi svojom potpunom ekscentričnošću u odnosu na čovjeka. S velikim otkrićima suvremene fizike povezani su vrtoglavi uspjesi tehnike. Da suvremena tehnika dehumanizira ljudski život i da pretvara čovjeka u tehničku funkciju, to je više nego jasno, i svi to počinju priznavati.⁴

Pitanje o procesima dehumanizacije u filozofskoj misli još je složenije. Proces dehumanizacije događao se u filozofiji odavno – on je bio u empirizmu, u idealizmu, u pozitivizmu, u filozofijskom naturalizmu i materijalizmu. No, suvremena stvaralačka filozofija ujedno je reakcija protiv ovih procesa. Filozofija je uvijek tražila smisao, ona se nije mogla pomiriti s besmisлом. I zato filozofija sada oštire nego prije postavlja problem čovjeka i ljudske egzistencije. Egzistencijalna filozofija želi razot-

⁴ Vidi moju studiju *Čovjek i stroj* u zborniku *Put. (Hrv. pr. u Novo srednjovjekovlje)*, Split, 1991., op. red.)

kriti strukturu bivstva u ljudskoj egzistenciji. Ali i tu iščezava cjelovit lik čovjekov. U tom je pogledu najzanimljiviji Heidegger. Prema njemu, bivstvo, kao briga, strah, svakidašnjica, smrt, jest bivstvo što se sakrilo u paloj i nesretnoj ljudskoj egzistenciji. Ali iza briga, straha, svakidašnjice i smrti iščeza sam čovjek. Briga se pokazuje dublja od čovjeka. Iz brige se konstruira čovjek, iz smrti se konstruira čovjekova egzistencija. Filozofija Heideggera jest filozofija ničega. Ništa "ništaje". Ta je ontologija ništavila, kao posljednja tajna bivstva, filozofija očaja, absolutni pesimizam. Za našu epohu karakteristična filozofija. Iste motive moguće je naći i u Jaspersa, iako u dosta blažoj formi.

Melankolični i tragični Kierkegaard utječe na suvremenu filozofiju u smjeru ontologije nihilizma, čega u samog Kierkegaarda nije bilo. Poniranje u ljudsku egzistenciju ne otkriva čovjeka, već drobljenje i propast čovjeka. Ukoliko u Freuda ima metafizike, to je metafizika smrti i ništavila. Vlasti seksualnog nagona suprotstavlja se uzvišeniji nagon smrti.

Proces dehumanizacije moguće je naći u suvremenoj europskoj religioznoj i teološkoj misli, iako on тамо ima drugi smisao. K. Barth i dijalektička teologija jest dehumanizacija kršćanstva. Ovaj smjer otkriva u stvorenom svijetu samo grijeh, ništavilo i nemoć. Ostaje gorljiva vjera u Boga, ali u Boga apsolutno transcendentnog, od svijeta i čovjeka odijeljenog bezdanom. U čovjeku je uništena slika i prijlika Božja. Riječ Božja – jedina je veza između Boga i stvorenja, pa čovjeku preostaje jedino slušati riječ Božju. Utjecaj Kirkegaarda djeluje tu u drugom

smjeru nego kod Heideggera. Svijet i čovjek su i kod K. Bartha obezboženi kao i kod Heideggera, ali kod Bartha postoji Bog koji je s onu stranu čovjeka i svijeta. Njegovo je učenje strasna reakcija protiv humanizma u kršćanstvu, reakcija koja je prešla u poniženje i negiranje čovjeka.

Tomizam, pak, toliko silan u katoličkom svijetu, želi sačuvati ravnotežu i romansku mjeru, on je optimističan i u njemu postoje elementi starog humanizma, koji dolazi još od srednjovjekovnog preporoda. U tomizmu se, doduše, ne negira čovjeka, ali ga se umanjuje i ponižava; promatra ga se kao neznatno biće, koje nema prave slobode i sposobnosti za stvaralaštvo, biće drugog reda. Tomizam je također reakcija protiv kršćanskog humanizma novog vremena. I u njemu postoji element dehumanizacije, koliko god on bio prekriven borbom protiv svakog modernizma u religioznoj i filozofskoj misli.

No, najsnažniji su procesi dehumanizacije u životu suvremenih društava i država.

2. U društvenom životu sloboda predstavlja parados i rađa cijeli niz proturječja. Mi i živimo u epohi zaoštravanja i izražavanja proturječja slobode. Politička i ekomska sloboda doživljavaju dekadentne forme. Načela koja su poštivana kao čuvari slobode ishlajpjela su i danas ne nadahnjuju. Iživljena su načela Francuske revolucije. Mladež više ne zanosi ni ideologija liberalizma ni ideologija demokracije. Formalna je parlamentarna demokracija sama sebe kompromitirala i nema snage socijalno reformirati društvo. Naprotiv, u njoj se izražava strašna snaga inercije.

Ipak, sloboda duha sveti je simbol i njezino značenje ne može ovisiti o vremenskim i prijelaznim oblicima ove ili one epohe. Ali, sloboda je u socijalnom, političkom, čak i kulturnom životu prestala nadahnjivati, ona se ohladila i u nju se prestalo vjerovati. Mi živimo u epohi dekadencije slobode. Sloboda se iskrivila. Ona je postala konzervativno načelo i nerijetko prikriva čovjekovo ropstvo. Formalno shvaćanje slobode dovelo je do neslobode. Sloboda je proglašena, ali ne može biti ostvarena u ogromnom dijelu čovječanstva. Osobito se ekonomska sloboda pokazala kao izrugivanje stvarne slobode čovjeka.

Prava čovjeka i građanina također su izgubila svaki kredit. Ona se povezuju ili čak poistovjećuju s atomističkim pogledom na svijet osamnaestog stoljeća, s Francuskom revolucijom, s individualizmom, s ishlajpeljim liberalizmom, s razdrobljenim formama demokracije. Međutim, ako u demokraciji i postoji vječno načelo, onda ono, dakako, nije vezano s idejom vrhovnosti nacije, već s idejom subjektivnih prava ljudske osobnosti, sa slobodom duhovnog života, slobodom savjesti, misli, riječi, stvaralaštva. Ta ideja neotuđivih prava ljudske osobe nema svoje podrijetlo kod Rousseaua ni kod jakobinaca Francuske revolucije nego u kršćanstvu i pokretima povezanim s reformacijom.

Ali, ideja prava čovjeka i građanina iznakažena je i iskrivljena u buržoasko-kapitalističkim društvima devetnaestog i dvadesetog stoljeća, u društvima što su izašla iz Francuske revolucije, ona je iznakažena u formalnoj buržoaskoj demokraciji. To iskrivljenje ima svoje uzroke u pratemeljima građanskog

svjetonazora. Španjolski filozof Ortega y Gasset oštroumno kaže da ideja liberalizma, kao slobode osobe od vlasti države i društva, uopće nema svoj korijen u Francuskoj revoluciji niti u načelima demokracije, već u feudalizmu, u srednjovjekovnom zamku, koji je srednjovjekovni vitez branio s oružjem u ruci. U tome je vrlo mnogo istine. Osoba se mora braniti od absolutne vlasti države i društva.

Obično se ne shvaća da je sva dubina problema u tome da ljudska osoba obrani i potvrди svoju slobodu protiv presizanja društva i države, a ne u tome kako postići takvu organizaciju društva i države u kojoj bi oni darovali slobodu ljudskoj osobi. To znači da istinska sloboda ljudske osobe ima duhovan, a ne socijalan izvor, da je određena svojom ukorijenjenosću u duhovnom, a ne ukorijenjenosću u socijalnom svijetu. Pogled na svijet sociološkog pozitivizma, koji proglašava društvo za vrhovnu stvarnost i za izvor svega čovjekova života, ne može obrazložiti slobodu. Međutim, europske demokracije počivaju upravo na takvom sociološkom pozitivizmu. Durkheim je bio glasnik prave socio-loške religije.

Proglašenje prava čovjeka i građanina bilo je proglašenje prava građanina, člana društva i države, a ne prava čovjeka, kao cjelovitog bića, kao slobodnog duha. Čovjek kao građanin zagušio je i prikrio s jedne strane čovjeka kao slobodnog duha koji pripada drugom poretku bivstva, a s druge strane čovjeka kao proizvođača, kao radnika – nije bilo proglašeno pravo svakog čovjeka na dostoјnu egzistenciju i na rad. Proturječja i lažne posljedice proglašenja prava i sloboda građanina u buržoaskim

društvima izazvale su reakciju protiv same ideje prava i slobode ljudske osobe.

Prava građanina ostala su u formalno-političkoj sferi, nisu bila prenesena na ekonomsku sferu, gdje je sloboda rada u kapitalističkom režimu bila izruginsanje realne slobode čovjeka. Sloboda se pokazala zaštitom prava jakoga, a ostavila je slaboga nezaštićenim. To je jedan od paradoksa slobode u društvenom životu. Sloboda se pokazala slobodom za jedne i ropstvom za druge. No, slobodu uistinu ne ljubi onaj koji je želi za sebe i svoje, već onaj koji je želi za drugoga i druge. Sloboda je postala obranom prava povlaštene manjine, obranom kapitalističkog vlasništva i vlasti novca. Ogromne mase radnika nisu znale za slobodu. Pravo da se bude birač za parlament izrugivanje je nad bijednim položajem i ropstvom ogromne mase ljudi. Sloboda je sazdana najveće nejednakosti. A kad su ljudske mase spoznale svoje pravo na dostojniju i aktivnu egzistenciju, prestale su ljubiti slobodu. One su spoznale da je sloboda u formalnim demokracijama postala zaprjekom za društvene promjene te su počele težiti za diktaturom u kojoj su vidjele sredstvo za radikalno reformiranje društva.

Reakcija protiv izrađanja slobode u liberalnim demokracijama izopačila se i u reakciju protiv vječne istine o slobodi ljudskog duha. Same liberalne demokracije nisu poznavale duhovne osnove slobode, njih ne žele znati ni pokreti usmjereni protiv liberalnih demokracija. Liberalizam je odijelio građanina od cjelovitog čovjeka. On je isto tako otkinuo prava od obveza. Ali ako se malo dublje razmisli, sloboda nije samo pravo nego i obveza. Čo-

vjek ima od Boga naloženu obvezu da bude slobodan, da čuva slobodu duha, makar ona bila teška, donosila stradanja i tražila žrtve. I čovjek je obvezatan uvažavati i čuvati slobodu drugog čovjeka, a ne samo svoju. Ljubitelja vlastite slobode previše je na svijetu. Svoju slobodu ljube i komunisti i fašisti i nacionalsocijalisti, i svi koji su obuzeti željom za moći tuđu slobodu niječu.

Okamenjenje slobode u liberalnim demokracijama nastalo je osobito zato što je sloboda shvaćana isključivo individualistički (ne personalistički) i često je značila "pusti me na miru". Sloboda je značila zatvaranje u sebe, u svoju obitelj, u svoje individualističke ekonomski interese, u svoju trgovinu, u svoje poduzeće. Sloboda je, kako je shvaćaju u suvremenoj Francuskoj, postala konzervativno načelo, zaštita onoga što zovemo *status quo*. Kod takvog će se shvaćanja slobode svaka, ma kako god radikalna, promjena u društvu smatrati nasiljem.

Sloboda je vječno načelo ljudskog duha, duh i jest sloboda. Sloboda je vječno načelo ljudske zajednice i prava se zajednica može ostvariti jedino u slobodi. Ali nemoguće je povezivati vječno načelo slobode s prolaznim političkim formama, npr. s liberalizmom i demokracijom. Problem slobode neizmjerno je dublji od problema liberalizma, i on u liberalizmu nema valjanog obrazloženja. Demokracija opet prema svom načelu osobu podlaže vrhovnosti nacije. Upravo zbog toga liberalna i demokratska načela ne mogu zaštititi slobodu od suvremenih komunističkih ili fašističkih nasrtaja na nju. Formalni liberalizam, ravnodušan prema istini, i individualizam, koji je doveo do strahovitih ne-

jednakosti i nepravednosti, učinili su da se sloboda povezuje s odbojnim i neugodnim asocijacijama. Slobodu ne valja shvaćati samo niječno i formalno, nju treba shvaćati pozitivno i sadržajno. Slobodu se mora spasiti sjedinjenjem s Istinom, nju se ne može spasiti ravnodušjem prema Istini. Spoznajte Istinu i Istina će vas oslobiti.

Vijek skeptičke slobode završava, počinje novi vijek. Pozitivno shvaćanje povezuje slobodu sa stvaralaštvom, ona je stvaralačka energija. Sloboda nije samo sloboda izbora, ona je i izvršenje izbora. Sloboda ne može biti samo formalna zaštita sebe, ona treba voditi do pozitivnoga stvaralačkog akta. Nužan je prijelaz od formalne slobode, kojom svatko brani i štiti sebe, realnoj slobodi, kojom se stvaralački preobražava ljudska zajednica i ljudsko društvo. No, prijelaz realnoj i stvaralačkoj slobodi podrazumijeva, prije svega, prava čovjeka kao konkretnog i cjelovitog bića, ukorijenjenog u duhovnom poretku, a ne prava građanina kao apstraktnog bića.

Prijelaz realnoj slobodi znači također proglašenje prava proizvođača, radnika. Postizanje stvarne slobode za svakoga proizvođača, radnika, povezano je sa savladavanjem socijalnog ustroja utemeljenog na takozvanoj "ekonomskoj slobodi", koja je čovjeku čovjeku učinila vukom. To govori o tome da je sloboda u socijalnom životu paradoks, da lako prelazi u svoju protivnost, lako se kvari i postaje konvencionalna laž. To osjećaju suvremene struje, koje stoje pod znakom krize slobode.

Socijalisti su već davno kritizirali formalnu slobodu u liberalnim demokracijama, pa su odbija-

li u njima vidjeti jamstva realne slobode radnika. Suvremene struje, čak i one vrlo neprijateljske socijalizmu, jako mnogo posuđuju od njega, a da o tome ne govore. U liberalno-demokratskim državama razvija se težnja za bogaćenjem, klanjanje zlatnom teletu, nepoštenje i potkupljivanje. U diktatorskim, fašističkim ili komunističkim državama razvija se težnja za vlasti i nasiljem, žeđ za krvlju i okrutnost.

Kriza slobode i njezina dekadencija, toliko karakteristična za našu epohu, postavlja društveno-filozofski problem slobode u novu dubinu. Ali ljudi, nošeni strujom vremena, uopće nisu svjesni problema u toj dubini. Njega ranije nisu spoznali niti oni koji su sebe smatrali zaštitnicima slobode. U borbi oronulog liberalizma i pristaša autoritarne države nema dubine slobode niti u jednom taboru. Liberalizam je isključivo sociološki pogled na svijet, liberali su sociolozi, pa sloboda kod njih znači takvu političku organizaciju društva u kojoj društvo nagrađuje svoje građane subjektivnim pravima. Liberalizam je jednodimenzionalan svjetonazor, on ne vidi da čovjek pripada dvjema dimenzijama bivstva. Ova dvodimenzionalnost ljudske egzistencije znači da ne postoji samo sloboda u društvu, već i sloboda naspram društva, sloboda koja nikako nema u društvu svoj izvor. Takozvana subjektivna prava čovjeka nemaju uopće svoj izvor u društvu. Sloboda duha ne ovisi ni o kakvoj organizaciji društva. Sloboda je granica vlasti društva nad osobnošću, države nad čovjekom, granica određena ne ovom ili onom organizacijom društva i drža-

ve već čovjekovom pripadnošću drugoj dimenziji bivstva, kraljevstvu duha.

Sloboda je duh i duh je sloboda, pa se zbog toga sloboda umanjuje i ograničava u mjeri u kojoj se spušta na materijalnu dimenziju života. Maksimalna sloboda postoji za duhovni život, za ljudsku misao i savjest, za intimni život osobe. Već u političkom životu sloboda je umanjena i ograničena. A minimalna je sloboda u ekonomskom životu, jer je on najbliže materiji i najdalje od duha. O ekonomiji ovisi sama mogućnost ljudskog života na Zemlji, zbog toga je nedopušteno prepuštati samovolji to što ljude može osuditi na smrt od gladi. I u životu pojedinog čovjeka veća je sloboda u duhovnom, a manja u fiziološkom životu. Materija treba biti organizirana, njoj ne valja prepustiti slobodu u tolikoj mjeri da se ona izrodi u samovolju. Ali, izopačenje hijerarhije vrjednota u ljudskom životu tako je veliko da duhu nisu davali slobode, a materiji su je prepuštali. U isto vrijeme dok je bila nijekana sloboda misli i riječi, duha i stvaralaštva, ekonomiji je bila prepustena sloboda. Razularili su se materija i materijalni apetiti i žudnje, eksplotatirani su i ugnjетvani slabi i ovisni, a duh se davi i guši. To je, dakako, porazan pokazatelj palosti svijeta.

Sada žele organizirati materiju, regulirati ekonomiju, ali također žele prenijeti na duh metode organizacije i regulacije materijalnog, ekonomskog života. S duhom postupaju kao s materijom. U tome je užas naše epohe. To vodi do diktature svjetonazora, do diktature nad duhom. To se podjednako pojavljuje u komunizmu, u fašizmu i nadasve u nacionalsocijalizmu. To je monizam u kojem se na

duh prenosi ono što je primjenjivo samo na materiju. To je ili otvoreni ili prikriveni materijalizam.

No, oni što brane slobodu od diktature svjetonazora zanimaju se daleko više za slobodu svojih materijalnih interesa nego za slobodu duha, slobodu savjesti. A to još više kompromitira slobodu.

Čovjeka se svodi na jednodimenzionalno biće i to se jednodimenzionalno biće organizira na jedinstven način. U toj organiziranoj jednodimenzionalnosti materija uvijek pobjeđuje duh. Takva tiranska jednodimenzionalnost, koja zatvara čovjeka u jedan socijalizirani poredak bivstva, ne počinje sa suvremenim komunizmom i fašizmom, njezini primjeri dani su puno ranije. Ta je jednodimenzionalnost postojala u svim starim teokracijskim sustavima, koji su u relativnim socijalnim formama, u sve му povjesno prolaznom, gledali teofaniju. To je jasno vidljivo i priznato gotovo od svih. No, rijetko se uočava da je slična jednodimenzionalnost koja dovodi do zarobljenosti duha i do tiranije, iako zmaskirana i prikrivena, sadržana i u ideologiji demokracije, kod J. J. Rousseaua, u jakobinstvu. Jakobinska ideologija ne poznae nikakvih granica koje bi štitile slobodu osobe, neovisnost duha. Rousseau nije priznavao slobodu savjesti, bio je pristaša obvezatne građanske religije, predlagao je da se kršćani prognaju iz suvremene republike. To je novi oblik istog načela koji je postojao i u utopiji Platona i u srednjovjekovnoj teokraciji. Jakobinska demokracija uzima na sebe organizaciju duha onim metodama kojima je moguće organizirati samo materiju. Demokracija se također pretvara u svojevrstan etatizam, u apsolutizaciju države.

U suvremenoj Francuskoj postoji znatna sloboda, koja je povezana s cjelokupnom kulturom francuskog naroda, s poštovanjem dostojanstva ljudske osobe. No, vladajuća radikalna stranka u Francuskoj, koja sebe povezuje s jakobinskom tradicijom, potvrđuje također jedan oblik etatizma, ona je stranka određenog svjetonazora i želi da država odgaja narod u određenom nazoru na svijet. A to je također ideokracija, blag i prikriven oblik diktature svjetonazora. Tako će biti uvijek dok se čovjeka bude držalo isključivo socijalnim bićem, determiniranim isključivo društvom i državom, to jest uvijek kada se negira samobitnost i samostalnost duhovne dimenzije bivstva.

Nasuprot tome, kršćanstvo otkriva i afirmira dvodimenzionalnost ljudskog bića, pripadnost čovjeka dvjema dimenzijama bivstva, duhovnoj i prirodno-socijalnoj, kraljevstvu Božjem i kraljevstvu cezara, kraljevstvu slobode i kraljevstvu nužnosti, kao i nesvodivosti jedne dimenzije na drugu. No, mi živimo u epohi u kojoj se nijeće kršćanska objava i sloboda duha, a čovjek se prepušta sablazni Velikog Inkvizitora. Tim sablaznima bilo je sablažnjičko i kršćanstvo, ali kršćanstvo se baš sada i oslobađa od tih sablazni, dok se nekršćanski svijet nalazi potpuno u njihovoј vlasti. *Sve se tako izmiješalo i ispreplelo, sve se tako udvostručilo, da su potrebne velika jasnoća duha i jakost za ispravno razlikovanje likova što se očituju u suvremenom svijetu.*

Kao jedna od najsablažnjivijih suvremenih ispremiješanosti i dvosmislica pokazuje se obrana odasvud ugrožene slobode od pristalica buržoasko-kapitalističkog svijeta. Upravo kod najveće

građanske i političke slobode ljudi mogu biti lišeni slobode duha i savjesti, slobode stvaralaštva, mogu biti lišeni osobnosti i originalnosti u smislu njihove pripadnosti praizvorima života. Bez obzira na političku slobodu, ljudi mogu biti u ekonomskom rопstvu i ostati lišeni ekonomske slobode, osim ako se pod ekonomskom slobodom podrazumije-va, ne realizacija ljudske egzistencije, nego sloboda prodavanja svog rada kao robe, sloboda eksploriranja svojih bližnjih i ostavljanja goleme mase lju-di u nuždi, bijedi i gorkoj ovisnosti. U kapitalistič-kom svijetu sloboda je bila povlastica rijetkih, ali i za te rijetke to je bila sumnjiva povlastica, budu-ći da je egzistencija povlaštenih ugnjetača bila također ugnjetena, prigušena, sablasna egzistencija. Kriza kapitalizma pokazuje se kao kriza slobode. Ali lažna i fiktivna sloboda treba biti zaista srušena i odbačena. Njezino rušenje može biti čistilišni put istinskoj i stvarnoj slobodi.

Svijet je danas prignječen između razdroblje-ne, lažne i dekadentne slobode te potpunog negiranja slobode, diktature svjetonazora, diktature nad duhom. A ta diktatura svjetonazora razlikuje se od starog srednjovjekovlja po tome što je tad stvarno postajao cjelovit, organski, grandiozni svjetonazor, a danas je svjetonazor sklepan na brzu ruku, nepro-mišljen i liшен svake dubine. Danas su "svjetonazi-ri" uvjetni simboli i mitovi, pomoću kojih se dema-goški upravlja masama. Takvo je stanje suvremeno-ga svijeta.

Sloboda rada proglašena u društвima devetnae-stog i dvadesetog stoljeća bila je ispočetka eksploracija rada, a danas se pretvorila u slobodu nezapo-

slenih. Sloboda nezaposlenih izraz je proturječja i paradoksalnosti slobode u socijalnom životu. Marx nije predvidio ove posljedice industrijsko-kapitalističkog razvijanja. On je zamišljao da će broj radnika automatski porasti u kapitalističkom društvu. Proletarijat će postajati sve mnogobrojniji, bit će ujedinjena i disciplinirana sila, pozvana sazdati novo socijalističko društvo. On je opazio zlo eksploatacije radnika, no nije opazio zlo njihova pretvaranja u nezaposlene. U stvari, kao posljedica tehnizacije i racionalizacije industrije umanjuje se broj radnika, ljudski rad zamjenjuje stroj, ne raste broj radnika, već broj raznovrsnih namještenika u industrijskoj birokraciji. To mijenja svu perspektivu.

Rad nije nikad bio slobodan. Ljudsko društvo i kultura počivali su uvijek na podjarmljivanju radnika. Rad, teški tjelesni rad biblijsko je prokletstvo. Rad je isprva bio ropski, zatim kmetski, u kapitalističkom društvu bio je "slobodan" u smislu njegova pretvaranja u robu, koja se "slobodno" prodaje pod prijetnjom smrti od gladi, a u slučaju komunističkog društva u sovjetskoj Rusiji pretvoren je čak u kmetski, jer je prisilno podvrgnut državi, koja ga u obliku komunističke birokracije nemilo eksploatira. Nov oblik podjarmljenja rada nastaje u suvremenim autoritativnim državama, utemeljenim na diktaturi svjetonazora. Tu je podjarmljivanje povezano s procesom izjednačavanja. Socijalna sredina postaje sve više unificirana. Ali, u toj jednoobraznoj sredini osobnost je još više pritisnuta nego u diferenciranoj sredini. Vrhovnom se vrijednošću ne proglašava živa osoba radnika, njegovo dobro, pra-

vo samih radnika, već vrijednost države i socijalnog kolektiva, njegova moć.

Sredstva proizvodnje ni u kojem slučaju ne prepuštaju se proizvođačima, kako je Marx govorio, već državi komunističkog ili fašističkog tipa. Država se smatra subjektom, a čovjek objektom. To je krajnji oblik objektivacije ljudske egzistencije, u kojoj je čovjek izbačen van i njegovo se unutrašnjoj egzistenciji ne priznaje nikakva vrijednost. Proces socijalizacije gospodarskog života, što je nužan i pravedan proces, prelazi u socijalizaciju sveukupnog čovjeka, to jest u podlaganje čovjeka društvu u njegovu najskrovitijem i najintimnijem životu. Ali to je proces potpuno suprotan nastajanju istinske bratske zajednice među ljudima, zajednice osoba, zajednice "ja" i "ti". Svi su ljudi pretvoreni u objekte, u objekte organizacije. Kriza slobode prelazi u krizu čovjeka, negiranje slobode u negiranje čovjeka.

Proces izjednačenja može se razvijati u posve suprotnim smjerovima. Ili može biti proglašeno dostojanstvo, vrijednost i sloboda svakog čovjeka, svakoga ljudskog bića, zbog toga što je u njemu slika i prilika Božja, ili može biti isto tako zanijekano dostojanstvo, vrijednost i sloboda svih ljudi, u svim ljudima može se zanijekati slika i prilika Božja. Moguće je na sve ljude proširiti "povlastice plemstva", sve ljude podići u plemićko dostojanstvo, budući da je najprije plemstvu bilo priznato ljudsko dostojanstvo, ili sve ljude lišiti toga plemićkog dostojanstva, pa sve ljude pretvoriti u pokmećene proletere, tj. moguće je zamisliti ili sveopću aristokratizaciju ljudskih društava ili sveopću nivelaciju i općenito

poniženje ljudske kakvoće. Danas se događa proces izjednačenja i niveličenja u ovom drugom smjeru. Zbog toga je problem društva nadalje problem čovjeka. Antropološki je problem dublji od socio-loškog problema.

S ephom renesanse proglašena je sloboda ljudske misli. No, dijalektika tog emancipacijskog procesa dovela je do toga da se sloboda misli pretvorila u "slobodoumlje" koje postaje nova dogmatika, te više nije sloboda misli. "Slobodoumlje" se pokazuje kao sužavanje čovjekova duhovnog života, čak njegovo negiranje. Slobodna misao nipošto ne mora potvrditi "slobodoumlje", ona može potvrditi i kršćansku istinu.

Emancipacija nije predstavljala oslobođenje cjelovitog čovjeka, samog čovjeka, ona je predstavljala oslobođenje mišljenja kao sfere koja je odvojena od ljudske egzistencije, značila je proglašenje autonomije misli, a ne autonomije samog čovjeka. Ta je autonomija bila proglašena u svim sferama društvenog života i kulture. I u svim sferama ona je obilježavala odvajanje raznih strana kulture i društvenog života od cjelovitog čovjeka i cjelovite ljudske egzistencije. Autonomija ekonomskog života stvorila je, primjerice, kobnu figuru "ekonomskog čovjeka", koji nije čovjek. Kriza i dekadencija slobode misli nije toliko u tome što je čovjekova misao oslobođena koliko u tome što je misao oslobođena od čovjeka, što je postala autonomnom. Ova autonomija nipošto nije sloboda. Autonomija čudorednog zakona također nije sloboda čovjeka. Tu su već bile položene osnove onih procesa koji se sad razvijaju.

Autonomija misli, koja se pretvorila u dogmatiku slobodoumlja, autonomija gospodarstva, koja se pretvorila u kapitalizam, autonomija morala, koja se pretvorila u bezdušni zakonski formalizam, zaboravljaju samog čovjeka, cjelovitog čovjeka. Suvremenom negiranju slobode i negiranju čovjeka nemoguće je suprotstaviti autonomnu misao, autonomni moral, autonomno gospodarstvo i ostalo, jer su sve ove autonomije i dovele do suvremenog negiranja slobode i čovjeka. *Svim ovim procesima moguće je suprotstaviti tek cjelovitog čovjeka, ukorijenjenog u duhovnom poretku bivstva.*

Čovjek ne smije proklamirati formalnu slobodu, već mora proklamirati stvarnu slobodu, slobodu samog sadržaja ljudske egzistencije. To je borba za ljudsku kakvoću, za ljudsko dostojanstvo, za aristokratizaciju. S tim je povezana duboka razlika u shvaćanju slobode u liberalizmu i kršćanstvu. Liberalizam traži formalnu slobodu, ravnodušnu prema istini i prema sadržaju ljudskog života, a kršćanstvo traži slobodu kao sadržaj same kršćanske istine, kao kvalitativni sadržaj ljudskog života. Ta se razlika odražava na sva područja ljudskog postojanja, na misao, na kulturno stvaralaštvo, na socijalni i ekonomski život. Autonomija gospodarskog života u kapitalizmu znači dehumanizaciju, baš kao što je to i autonomija misli u skeptičkom "slobodoumlju".

Formalni liberalizam u misli doveo je do slobodoumlja i skepticizma. Skepticizam je doveo do raspada i rastvaranja. Raspad i rastvaranje dovode do potrebe diktature i diktatora, i to ne samo političke i ekomske diktature, nego i do diktature

svjetonazora, do diktature nad duhom, do negiranja slobode duha.

Sam po sebi, zahtjev za diktatorom i vođom sadrži u sebi i zdravi element, jer je povezan sa značenjem što ga u političkom životu ima osobno načelo, tj. ljudi stvaralačke inicijative, jaki ljudi, koji preuzimaju na sebe odgovornost. Bez takvog osobnog načela nisu moguće nikakve reforme. Demokratsko je načelo samo sebi inertno i konzervativno, ono nužno mora biti povezano s aristokratskim i monarhijskim elementom, pri čemu pod monarhijskim elementom ne podrazumijevamo monarhiju, već osobno vođenje, bilo u obliku predsjednika s jakom vlašću ili vođe. Načelo vođe ne pretpostavlja po sebi diktaturu svjetonazora.

Porazno je to što suvremena diktatura svjetonazora nije uopće u vezi s realnim duhovnim jedinstvom, sa stvarno postojećim svjetonazorom koji bi poput kršćanskih vjerovanja u prošlosti tako duboko prožeо mase. Jedinstvo svjetonazora dekretirano je državnom vlašću. Autoritet *države* mora izgraditi duhovno jedinstvo i unificirati sve ljude koje obuhvaća. Smiješno je i pomisliti da su narodne mase u Rusiji prožete Marxovom teorijom ili u Njemačkoj rasnom teorijom Gobinea ili Chamberlaina. Diktatorska vlast mora stvoriti jedinstvo svjetonazora. U tom je pogledu komunizam u povoljnijem položaju nego fašizam, budući da marksistički svjetonazor stvarno postoji i predstavlja teoretski sustav. Fašizam je u gorem položaju jer mora tek izgraditi svjetonazor koji mu odgovara.

Suvremena diktatura svjetonazora utemeljena je na pretpostavci da se s duhom i duhovnim živo-

tom može postupati na isti način kao i s materijom i materijalnim životom, da duh, misao i kulturno stvaralaštvo podliježu istoj organizaciji države kao i politički i ekonomski život. A to uvijek znači da se duh shvaća kao epifenomen, da mu se nijeće primat nad materijom. Organizacija jedinstva duha i svjetonazora pomoću državne vlasti vodi u praksi uglavnom do jačanja državne policije i do špijunaže.

Sama volja za svladavanjem duhovne i umne anarhije, za dostizanjem duhovnog jedinstva i cjelevitog svjetonazora pravedna je volja, koja zaslužuje puno priznanje. Vijek formalnog liberalizma i skepticizma završava. Ali, na putovima uspostave novog jedinstva svjetonazora vreba sablazan Velikog Inkvizitora. Diktatura svjetonazora sablazan je Velikog Inkvizitora. Ta je sablazan dovela do zlobnih posljedica u ruskom komunizmu i njemačkom nacionalsocijalizmu. Diktatura svjetonazora nije stvarno svladavanje kaosa nego njegova formalna organizacija, izgradnja despotskog poretku, ispod kojeg se i dalje nalazi kaos.

Golemo je simptomatično značenje suvremenih pokreta. Oni označavaju prijelaz u novu epohu, ali još nisu sama nova epoha. Pozitivno značenje suvremenih pokreta nadasve je biološko, što je vidljivo u neobičnoj vitalnoj snazi mладеžи, u njezinoj sposobnosti za entuzijazam.

3. I ruski komunizam i fašizam, kao svjetske pojave, rođeni su ratom, pa mogu biti nazvani detonacijom rata. Fašizam je ujedno i reakcija na komu-

nizam. Emocionalni izvori fašizma nisu toliko stvaralački potvrđni, koliko niječni, niječne reakcije.

Njemački fašizam, nacionalsocijalizam izrod je nesreće i poniženja njemačkog naroda. I komunizam i fašizam, toliko slični među sobom s gledišta socijalne morfologije, opravdano se bune protiv iskrivljivanja formalne slobode, koja znači skepticitam, bezvjerje i ravnodušje prema istini. Ali oni ne dolaze do realne slobode čovjeka kao cjelovitog bića, kao duhovnog bića, kao proizvođača i kao građanina; zato oni završavaju u formalnoj i realnoj negaciji slobode. Ugnjetavanje ljudske osobe, sva-ke ljudske osobe u kapitalističkom gospodarstvu, u buržoaskom načinu života, u bezličnosti i beščovječnosti države i rata – oni zamjenjuju univerzalnim i unificiranim ugnjetavanjem ljudske osobe sredstvima političke i državne sile. A to je nastavak istog procesa dehumanizacije i obezličenja.

Sloboda i osoba sada se ne niječu u nekom "buržoaskom" smislu, kako se sad voli demagoški govoriti, već u vječnom, duhovnom smislu. Događa se velika izdaja čovjeka. Čovjek je prestao biti vrhovna vrijednost, on se zamjenjuje drugim vrjednotama, što nisu iznad, nego ispod čovjeka. Tako naša epoha postavlja pitanje hoće li čovjek i dalje postojati ili će biti zamijenjen posve drugim bićem, što će ga proizvesti socijalno-klasna ili državno-ransna dresura.

Između talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma postoji razlika u stilu i simbolici. Talijanski se fašizam zasniva na simbolu i mitu o državi kao najvišem biću i vrhovnoj vrijednosti; on želi produžiti rimsku tradiciju i ima klasični stil.

Faktično, on je neusporedivo bolji, neusporedivo manje tiranski nego njemački nacionalsocijalizam, iako njegovo pobožanstvenje države predstavlja očit povratak poganstvu. Njemački nacionalsocijalizam utemeljen je na simbolu i mitu o rasi kao najvišem biću i vrhovnoj vrijednosti; on voli govoriti o duši naroda, o zemlji, o mističkom značenju krvi i ima romantički stil. Država je za njega samo oruđe rase i nacije. Ali to još neusporedivo dublje nego fašistička ideologija države zadire u čovjeka, u njegoovo unutarnje biće. Proizvodnja čiste i jake rase pretvara se u manijakalnu patološku ideju i daje povoda za psihoanalizu cijelog naroda, koji se nalazi u stanju kolektivnog ludila i opsjednutosti. Ali treba reći da oni narodi Europe koji se osjećaju zdravijim i razumnijim, jedva imaju pravo strogog osuđivanja njemački narod, jer za nesreće njemačkog naroda veliku krivnju snose međunarodna politika, Versajski ugovor, kao i nacionalni egoizam koji se zaodijeva u lažnu brigu za Europu i u druge uzvišene ideje.

Treba, uostalom, reći da u fašizmu, pa čak i u nacionalsocijalizmu toliko pogodenom bolešću, ima i pozitivnih elemenata.⁵ Te pozitivne elemente treba vidjeti u kritici formalne političke demokracije, koja proživljava smrtonosnu krizu u težnji za stvaranjem korporativnog, sindikalnog zastupništva koje će izražavati ekonomske i profesionalne inte-

⁵ U svezi s ovim Berdjajevljevim mislima potrebno je naglasiti da je Berdjajev ovo djelo objavio 1934. godine, u vrijeme kada se još nije u potpunosti mogao sagledati dalji tijek i krajnje zločinački karakter fašističke i nacističke vladavine. Također valja istaknuti da je iz čitavog djela vidljivo da on nedvojbeno zauzima potpuno negativan stav prema tim totalitarizmima (op. red.).

rese naroda; u prevladavanju borbe stranaka, čak u nužnosti jake vlasti poradi socijalnog reformiranja društva; u pozivu na izravnu realnu akciju povezani s narodnim životom, za razliku od akcija koje se prelamaju kroz fiktivnu stranačku, parlamentarnu sferu. To je prijelaz od formalizma k socijalnom realizmu. Stari socijalist Mussolini, koji danas ne može smisliti riječ socijalizam, faktično izrađuje vrlo radikalni socijalni program i vjerojatno će ga ostvariti. Puno je sumnjiviji socijalizam nacionalsocijalista iako su oni sačuvali samu riječ. To samo pokazuje kako je relativna upotreba riječi u socijalnom životu. Hitler dosad gotovo ništa nije učinio za socijalnu reformu društva i čini se da je čak prisiljen oslanjati se na finansijsko-kapitalističke krugove. No, u programu nacionalsocijalizma ima i pozitivnih socijalno-ekonomskih elemenata.

Fašizam se obično suprotstavlja demokraciji te se vjeruje da se protiv njega može boriti pomoću načela demokracije. To je površno stajalište. Ne smije se demokraciju shvaćati statički, treba proučiti u njezinu dinamiku. Fašizam je jedan od krajnjih rezultata demokracije, razotkrivanje njezine dialektike. Fašizam se suprotstavlja parlamentarnoj liberalnoj demokraciji, a ne demokraciji uopće. Mussolini u svojoj knjizi o načelima fašizma odlučno tvrdi da je fašizam demokracija, ali autoritarna demokracija. Ma kako to izgledalo paradoksalno i šokiralo pristaše oronulih formi demokracije, fašizam je moguće tumačiti i kao jedan od rezultata učenja J. J. Rousseaua o suverenitetu naroda.

Učenje o suverenitetu naroda, što se podudara s demokracijom, samo po sebi ne jamči nikakvu slo-

bodu za ljudsku osobu. Rousseau je vjerovao da je opća volja suverenog naroda bezgrješna i sveta. U tom je bila srž mita koji je on stvorio a koji je analogan Marxovu mitu o svetosti i bezgrješnosti volje proletarijata. No, suvereni narod kao i suvereni proletarijat može u stvarnosti ukinuti svaku slobodu i potpuno ugušiti ljudsku osobu, može *zatražiti* od nje da se odrekne osobne savjesti. Zavladavši konačno državom, suvereni narod može svoju državu shvaćati kao Crkvu te početi organizirati duh i duhovni život. Svaka "ideokracija", koja svoj prototip ima u Platonovoј republici, uzima državu za Crkvu i pripisuje joj crkvene funkcije. Jakobinska je demokracija u načelu već tiranska ideokracija, koja negira slobodu duha.

Ideja neotuđivih subjektivnih prava osobe posve je drugoga podrijetla, i ona je, dakako, puno više kršćanska nego ideja suvereniteta naroda. Mussolini vrlo oštromorno primjećuje da kad ujedinjeni narod konačno uzme vlast u svoje ruke, kad država konačno postane njegova država, tad se državi više ne će postavljati granice, ona će postati absolutna. Protiv apsolutizma države borila se ugnjetena osoba, osoba pripadnika ugnjetenih socijalnih skupina, buržoazije, inteligencije, radnika, i pokušavala je postaviti državi granice. Ali, kad se prevlada borba stališta, klase, socijalnih skupina koje imaju suprotne interese, kad se ostvari unifikacija naroda, kad više ne bude socijalnih skupina koje ugnjetava država, tad će narod poistovjetiti sebe s državom i država će konačno postati božanska.

Narod uopće ne mora izražavati svoju volju u obliku liberalne demokracije i parlamentarizma, on

je može izraziti u formi autoritarne demokracije s vođom, kojemu je dodijeljena najviša vlast. Vidimo da je čak moguća pojava vode s diktatorskim ovlastima uz očuvanje stare demokracije. Takav je Rooseveltov slučaj, izazvan nužnošću radikalnih socijalnih reformi, koje uvijek zahtijevaju jaku vlast, inicijativu i odgovornost jedne osobe. U biti, socio-loški gledano, Mussolini govori ono isto što je govorio i Marx. Marx kaže da konflikt između osobe i društva postoji samo zbog toga što postoji konflikt socijalnih klasa, koji je konfliktom osobe i društva samo prikrivan. Kad nestanu klase, eksplotatori i klasna borba, tad nikakvog konflikta između osobe i društva ne će biti. Za Mussolinija apsolutnom postaje država, za Marxa apsolutnim postaje društvo, ali načelo je uvijek isto, jednako se negira vječni tragični konflikt osobe i države, osobe i društva, jednako se niječu neotuđiva prava osobe.

U zbilji je istina potpuno suprotna tome. Konflikt klasa i socijalnih skupina samo je prikrivao i maskirao vječni konflikt osobe i društva, osobe i države. I ako jednom više ne bude klasa, ako društvo bude socijalno demokratizirano i unificirano, tek tad će se u svojoj metafizičkoj dubini izraziti vječna tragedija sukoba osobe i društva, osobe i države. Isto tako, ako jednom bude riješen elementarni ekonomski problem osiguranja života svakoga ljudskog bića, tek će tad sa svom oštrinom biti postavljen problem duha. To je problem budućnosti, možda daleke budućnosti. No, ljudska će društva, vjerojatno, morati proći sablazan ideokracije, apsolutizaciju države, nacije, društva, negiranje slobode ljudskog duha.

Liberalne se demokracije ne mogu održati. Parlamentarizam, s režimom stranaka, s vlašću novca, rastvara se. Stari oblici demokracije smetaju radikalnom reformiranju ljudskih društava, pa se pojavljuju novi oblici demokracije, pokretnije, dinamičnije, sposobnije za brzo djelovanje, koje više odgovaraju instinktima masa i mladeži. Fašizam je jedna od prijelaznih formi, što se oblikovaše u atmosferi svjetskog rata i svjetske krize. Svijet će trebati, kako izgleda, proći diktature, koje će nestati nakon što budu dovršene radikalne socijalne izmjenе društva. Izbjegći diktature s njihovim tegobnim posljedicama moguće je tek moralnim preporodom i pojavom stvaralačke duhovne sile. Stare socijalističke stranke nemoćne su, one su izgubile entuzijazam, oburžoazile se, izvjetrile se, birokratizirale se, pa su nesposobne za akciju. Sudbina njemačke socijaldemokracije jako je poučna u tom pogledu.

Nastupa vrlo teško razdoblje za ljudsku osobu, za slobodu duha, za višu kulturu. I bit će postavljeno pitanje o tome mogu li diktature ostati samo političke i ekonomске ili će postati neizbjježno diktature svjetonazora, diktature nad duhom, tj. negiranje slobode duhovnog života, slobode savjesti, misli i stvaralaštva. U načelu je moguće prvo, ali se uslijed opadanja kršćanskih vjerovanja ostvaruje drugo. I slijedi duhovna borba. Ta se borba danas događa u njemačkom kršćanstvu. Ona će se dogoditi i u cijelom svijetu.

Potrebno je boriti se protiv monizma, potrebno je potvrđivati dualizam i pluralizam, različitost i razdvojenost duhovnog i prirodno-socijalnog, svi-

jeta egzistencije i objektiviranog svijeta, Božjeg i cesarova, Crkve i države.

A začudno je upravo to da se, kako sam već rekao, absolutni monizam, absolutna ideokracija ostvaruju bez stvarnog jedinstva vjere. Jedinstvena vjera ne postoji danas ni u jednom društvu, ni u jednoj državi. Prisilno se jedinstvo postiže kolektivnom emocionalnom opsjednutušću. Jedinstvo se ostvaruje diktaturom stranke koja sebe izjednačuje s državom. Sociološki je vrlo zanimljiva činjenica da sloboda u svijetu opada i nestaje, i to ne samo u usporedbi s društvima utemeljenim na liberalnim i demokratskim načelima nego i u usporedbi sa starim monarhijskim i aristokratskim društvima, u kojima je, u izvjesnom smislu, bilo više slobode, iako je u njima bilo puno više jedinstva u religioznim vjerovanjima. U starim društvima bila je, u ograničenom socijalnom krugu, afirmirana prilično velika sloboda, sloboda je bila aristokratska povlastica. Ali kad se krug proširio i društvo unificiralo, nije se sloboda proširila na sve, nego nesloboda, tj. došlo je do jednakog podlaganja svih državi i društvu. Socijalna diferenciranost sačuvala je neku slobodu izabranom krugu. Sloboda je aristokratska, ona je prije aristokratska nego demokratska povlastica. Tocqueville je vidio u demokraciji opasnost za slobodu. To je isti problem koji su postavili Marx i Mussolini i koji je ilustriran na primjerima komunizma i fašizma.

Svijet stupa u razdoblje kad sloboda duha provljava agoniju. Proces dehumanizacije trese čovjeka u samim njegovim pravosnovama. Pomračio se ideal čovjeka. To je vrlo mučno prijelazno razdo-

blje. Čovjek, možda, treba biti raspet, umrijeti da bi uskrsnuo na novi život. Ni komunizam, ni fašizam nisu još taj novi život. Oni su samo prijelazni oblici u kojima su djelići pravde ispremiješani sa strahovitom nepravdom. Ti prijelazni oblici plod su nesreće i nužde, a ne stvaralačkog izobilja.

Svi su stari autoriteti srušeni, pa svijetu prijeti anarhijski raspad. Nove sile koje su prodrle u svijet zatekle su nas u trenutku kada smo na to najmanje pripravni. One uđoše u svijet u trenutku kada je izgubljeno jedinstvo vjere, kada je skepticizam rastocio i razdrobio stara društva.

Koje su to sile?

Poglavlje III.

NOVE SILE SVJETSKOG ŽIVOTA – NASTUPANJE MASA – KOLEKTIVI – EKONOMIZAM – TEHNIKA – NEZAPOSLENOST – NACIONALIZAM I RASIZAM – ETATIZAM I CEZARIZAM – NARODI ISTOKA

1. U svjetsku povijest stupile su nove sile. Proces demokratizacije društva počeo je davno; ali tek nakon rata konačno se dogodio prodor mobiliziranih masa na pozornicu povijesti. To je glavni čimbenik suvremene povijesti. Masama ranije nije bilo dopušteno na pozornici povijesti igrati aktivnu ulogu. Ali iznutra je povijest uvijek bila pod utjecajem masa ili onoga što ja nazivam socijalnom svakidašnjicom; uvijek se ona zasnivala na velikom broju, na kolektivima. Država i društvene ustanove izgrađivane su uvijek za mase, za prosječnog čovjeka, a ne za duhovnu aristokraciju. Čovjek je uvijek bio ugrožen velikim brojem, istaknut čovjek bio je ugrožen prosječnim čovjekom, kakvoća količinom. Ali ipak još nikad nije bilo tako velike uloge velikog broja, uloge kolektiva, kao u našoj epohi.

Već sam rekao da su mase ranije živjele u organskom ustroju i skladu, da su živjele i rasle kao što živi i raste bilje, i da su njihov zajednički život

održavala i određivala pozitivna religiozna vjero-vanja. No, organski su se ustroj i sklad raspali, a religiozna vjerovanja oslabila. Mase nadiru aktivno u povijest u vrlo teškom trenutku, kad čovječanstvu prijeti anarhija. Ipak one ne nastupaju posve neoblikovano, kao nekakva mehanička smjesa, one nastupaju organizirane u kolektive.

To nastupanje masa prati organizacija koja se uzdiže kao najviša vrijednost i postaje mahnita ideja. Otud sklonost prema diktaturi, otud traženje vođa koji trebaju zamijeniti pale autoritete. Organizirani kolektivi koji se nastoje sjediniti u jedan obuhvatni kolektiv – i jesu, u stvari, sile epohe koje sve oblikuju i pokreću. A temelj tih organiziranih kolektiva čine, prije svega, savezi mladeži, komsomolci, fašisti, nacisti. Ljudsko društvo ne može više živjeti individualistički, ono teži za savezima, za zadru-garstvom, korporacijama, kolektivima. Razjedinjeni, individualistički, izolirani život jest buržoaski, malograđanski život kapitalističkih društava, u ko-jima je čovjek čovjeku vuk, gdje svatko misli samo na sebe. Tako se dalje ne može. Neburžoaski, nemalograđanski, neprofittersko-individualistički život bio je u protekloj kapitalističkoj epohi dostupan samo pojedinim osobama s osobitom nadarenošću i misijom, ali ne prosječnom čovjeku, niti masama.

Upad masa, organiziranih u kolektive, u povijest i kulturu ima za svoju posljedicu smanjenje kavoće kulture, barbarizaciju oboružanu oruđem ci-vilizacije. Mijenja se stil života, mijenja se karakter interesa, usmjerenost svijesti. Kvalitativna kultura bila je povezana s aristokratskim načelom, naravno, ne u staleškom smislu. Tom aristokratskom

načelu prijeti uništenje. Kulturna elita izvrgnuta je pravom pogromu. Taj se pogrom događa u sovjetskoj Rusiji i u Hitlerovoј Njemačkoj. Njemačka, u kojoj je ranije postojao pravi kult znanstvenika, filozofa, profesora, sveučilišta, kult koji je često dobio vao pretjerane i komične forme, danas je potpuno prestala poštovati znanstvenike, filozofe, profesore, sveučilišta i spremna ih je rastjerati. Od ljudi misli i kulturnog stvaralaštva mase traže služenje, ispunjenje "socijalnog naloga". Ljudi misli, tvorci kulture, osjećaju na sebi okrutne posljedice diktature vladajućeg svjetonazora te su prisiljeni na prihvatanje vladajuće ortodoksije s njezinom dogmatikom i simbolikom.

U Italiji, gdje je diktatura svjetonazora razmerno blaža, fašistička je mladež svojedobno uništila biblioteku najvećeg talijanskog filozofa Benedetta Crocea, samo zato što je htio sačuvati slobodu misli i nije usvojio vladajuću simboliku. Od mislilaca i kulturnih djelatnika danas traže da budu ortodoksnii u neusporedivo većem stupnju, nego što se to od njih tražilo u srednjem vijeku. Poznato je kakve su oblike ti zahtjevi za ortodoksnošću primili u ruskom komunizmu. Sovjetska Rusija postala je klasična zemlja "socijalnog naloga" kulturnim djelatnicima. To, naravno, znači kraj individualizma u ružnom smislu riječi. Egoistični individualizam buržoaske kulture treba biti prevladan. Kod kulturnih stvaratelja treba probuditi iščeznulu svest o nadosobnom socijalnom služenju. Ali proces koji se sada odvija u svijetu ne predstavlja samo kraj individualizma već i strašnu opasnost za vje-

čnu istinu personalizma, a time i za samu egzistenciju ljudske osobe.

U kolektivima se gasi osobna svijest i zamjenjuje kolektivnom. Mišljenje postaje skupno; osobna se savjest paralizira i zamjenjuje kolektivnom. Promjena svijesti tako je velika da se potpuno mijenja odnos prema istini i laži. Ono što je s gledišta osobne svijesti i osobne savjesti laž, s gledišta kolektivne svijesti i kolektivne savjesti postaje istina i obvezna. Mišljenje, osjećanje, vrjednovanje, suđenje i htijenje – sve sad mora ići kao u stroju.

Kolektivizam i kolektivna savjest nisu nova pojava u povijesti. S kolektivizmom je počela povijest, on je uvijek postojao u povijesti, uvijek je postojao za prosječnog čovjeka, za socijalnu svakidašnjicu. Kod čovjeka je uvijek postojala sklonost prema životu u stadu, stado je bilo izražaj bačenosti čovjeka u pali svijet. Osobna originalnost u misli, u savjesti, u stvaralaštvu uvijek je bila rijetka povlastica malobrojnih. Prvobitna društva, prvobitni klanovi s njihovim totemističkim kultovima živjeli su u znaku kolektiva, u njima se osoba još nije bila probudila, nije se uzdigla, nije spoznala granice koje su je dijelile od socijalne skupine. Mnogi tabui kojima je ispunjena i civilizirana epoha povijesti – posljedica su prvobitnog života u stadu i prvobitnog kolektivizma. Tijekom čitave svoje povijesti čovjek je živio u raznim kolektivima – rodovskim, obiteljskim, plemenskim, nacionalnim, državnim, vojničkim, staleškim, klasnim, profesionalnim, religioznim. I on je mislio i sudio u skladu sa sviješću svojih kolektiva. Mišljenje je rijetko kad bilo osobno, ono je gotovo uvijek bilo mišljenje roda. Odatle je Durkheimo-

va sociološka škola izvukla neispravne zaključke precijenivši element kolektivne svijesti. Mišljenje je bilo staleško, profesionalno, plemensko. Prosječan vojnik drukčije misli nego prosječan činovnik, prosječan Francuz drukčije nego prosječan Nijemac, prosječan plemić ili buržuj drukčije nego prosječan seljak ili radnik, prosječan liječnik drukčije nego prosječan odvjetnik itd. Osobna originalnost, koja se uzvisuje nad rodom, uvijek je bila rijetkost. Pogrješno je misliti da su u individualističkoj epohi, u buržoaskim društвima, mišljenje i svijest bili osobni, oni su bili bezlično prosječni, prilagođeni vladajućem tipu čovjeka. Bezlična i beščovječna vlast novca određivala je mišljenje i sudove ljudi. Buržoasko je društveno mnijenje veoma tiransko. Od čovjeka su se tražila bezlična vrjednovanja. Svaki je atom društva nalikovao na drugi atom.

Individualizam uopće nije značio osobnu originalnost, osobno stvaralaštvo, već jednostavno egoizam, korist, izolaciju, izopćenost, vučji odnos prema bližnjemu, potpunu odsutnost svijesti o dužnosti nadosobnog služenja. Individualizam uopće nije personalizam. Individualizam je svojevrsni oblik čoporativnosti i kolektivnosti. Njemu je svojstven ili malograđanski odnos prema životu ili izoliranost esteta. Naprotiv, personalizam je ostvarivanje slike i prilike Božje u čovjeku. U individualizmu buržoaskih društava čovjek je bio socijaliziran i objektiviran, bio je podvrgnut vlasti novca i industrijskog razvitka, a njegova su razmišljanja bila podložna buržoaskim običajima; ali mu je bilo sugerirano da on, kao "ekonomski čovjek" koji slijedi

svoje egoističke a ne društvene interese, istodobno također služi društvu, naciji i državi.

No, kolektivizam naše epohe, suvremenih kolektivizam, koji se suprotstavlja prijašnjoj individualističkoj epohi, nosi sa sobom i novinu. Ranije je kolektivizam postojao u raznim diferenciranim skupinama: nacionalnim, staleškim, profesionalnim, obiteljskim. Danas se kolektivizam unificira i popopćuje. Svijet se kreće prema univerzalnom kolektivizmu, u kojem nestaje diferencijacija. U komunizmu, fašizmu, nacionalsocijalizmu vidimo proces univerzalnog obezličivanja – svi trebaju misliti jednako, imati jednakе sudove, svaka osobna originalnost iščezava u kolektivu. Taj proces unifikacije i univerzalizacije udara nemilice po izabranim individualnostima, koje ne pripadaju nikavim skupinama ni kolektivima. Događa se povratak u život stada u novim civiliziranim i tehniciziranim oblicima. Mase, došavši na vlast, žele živjeti u tim novim organiziranim, neorganskim kolektivima. Čovjek mase je obezličen, ali on može pokazati više požrtvovnosti i samozaborava nego buržuj – individualist.

Zajedno s jačanjem kolektivizma razotkriva se i moć ekonomizma, čimbenika koji je već u kapitalističkom društvu devetnaestog stoljeća igrao presudnu ulogu i koji je postavljen u osnovu marksizma. Ali ranije vlast ekonomizma nije bila tako univerzalna kao u našoj epohi; mnogo joj je toga izmicalo i bilo izvan njezina dosega. U naše joj je vrijeme podložno sve i sva. Svi se ljudi nalaze pod znakom brige; sigurnost danas ne znači i sigurnost sutra. Svjetski se život potpuno odvija pod zna-

kom ekonomizma; ekonomski su interesi postali primarni i despotski, oni sve sebi podlažu. Mase žive uglavnom za ekonomske interese, što se na koban način odražava na čitavu kulturu, koja u svijesti ljudi postaje nepotrebna raskoš. Svjetski rat, koji je opustošio sve narode, strahovito je pojačao vlast ekonomizma. Sve su vlade gotovo isključivo zauzete finansijskim pitanjima i pitanjima nezaposljenosti. Svi su ljudi zauzeti gotovo isključivo traženjem zarade i stjecanjem svakidašnjeg kruha, a bogati su izgubili osjećaj stalnosti svog položaja, te žive u stalnom strahu od prijetećega gospodarskog sloma. Temelj života palog svijeta s neobičnom se oštrinom razotkriva kao nužda i briga, kao drevno biblijsko prokletstvo – u znoju lica svoga zarađivat ćeš kruh svoj.

Vlast ekonomizma usko je povezana s prenapučenošću. Tako je prenapučenost u Njemačkoj fatalna činjenica, prijetnja europskom miru.

Kapitalizam nije samo porodio ekonomizam kao shvaćanje svijeta i svjetonazor već je i sam rođen od ekonomizma. Ekonomizam nije samo priznavanje većeg značenja ekonomskega rada i ekonomskega razvijanja, kao uvjeta ljudskog života i ljudske kulture – on je istodobno izopačenje hijerarhije vrjednota. Upravo je ekonomizam kapitalističkog svijeta proglašio duh za epifenomen ekonomije. To uopće ne polazi od Marxa i nije Marx za to kriv. Marx je to našao u kapitalističkom, buržoaskom društvu devetnaestog stoljeća i bio je time toliko potresen i obuzet da je tome pridao univerzalno značenje.

No, mi živimo u epohi slabljenja kapitalizma, kad je on već proživio klasično razdoblje svog pro-

cvata. Kapitalizam našeg doba već je dekadentni kapitalizam, i on se pretvara u neki novi prijelazni oblik gospodarstva. Kapitalizam, na čelu kojega je finansijski kapital, više gotovo da i nema veze s liberalizmom i individualizmom. Iz perioda liberalnog kapitalizma prelazi se u period državnog i reguliranog. Neregulirani, liberalni je kapitalizam postao opasan za sve klase, pa i za buržoazijsku. Unatoč Marxovoj shemi kapitalizmom nisu zadovoljni ni sami kapitalisti. To je osobito vidljivo u klasičnoj zemlji industrijskog kapitalizma, u Americi. Tamo je regulacija kapitalizma nužnost koje su svi svjesni, budući da je neregulirani kapitalizam doveo zemlju pred bezdan. Stari kapitalizam više ne može osigurati ničiji život. On više ne može hranići čovječanstvo. Dok je ranije kapitalistički poređak eksploratirao radne mase, sad ih baca na ulicu. On nije kadar svladati nezaposlenost.

Kako je već mnogo puta rečeno, u kapitalističkom gospodarstvu nema harmonije između proizvodnje i potrošnje. A to nije samo njegov ekonomski defekt, to je njegov moralni i metafizički defekt, jer to znači da ne postoji proizvodnja zbog čovjeka, već čovjek postoji zbog proizvodnje. Zato se iz ekonomskih interesa mogu uništavati, bacati u more ogromne količine žita, dok istodobno ima gladnih. Čovjek nije postavljen u središte gospodarstva. Upravo su ekonomski liberalizam i individualizam izgurali čovjeka iz središta gospodarstva. Kapitalističko gospodarstvo duboko je antipersonalistično. Ono je dehumanizacija ekonomskog života i pretvaranje čovjeka u stvar.

U dekadentnom razdoblju kapitalizma izražava se raščovječenje kapitalizma tako što on postaje sve više i više anoniman. Sam kapitalizam sve više i više ruši načelo privatnog vlasništva. Nije više poznato tko je vlasnik i čega je vlasnik. Vlast je banaka bezlična, anonimna vlast. Trustovi su anonimne, bezlične ustanove, čak je neizvjesno tko je krivac za bijedu koja tare suvremeno čovječanstvo, krivca nema, on je bezimen. Nezaposleni ne znaju tko je kriv za njihov gorki usud. Čovjek osjeća da je potpuno pregažen nečovječnom, bezličnom silom. Novac je nečovječna, bezlična sila.

Ali glavna kozmička sila koja danas djeluje i mijenja lice zemlje i čovjeka, dehumanizira i obezličuje nije kapitalizam kao ekonomski sustav, već tehnika, čuda tehnike. Čovjek je zapao u vlast i ropstvo vlastitoga čudesnog izuma – stroja. Naša epoha nadasve je obilježena tehnikom i može se nazvati tehničkom epohom. Tehnika je posljednja i najveća čovjekova ljubav. Čovjek vjeruje u čuda tehnike u vremenu u kojem je izgubio vjeru u sva čuda. Dehumanizacija je, prije svega, mehanizacija i tehničizacija ljudskog života, podlaganje čovjeka stroju i njegovo pretvaranje u stroj. Vlast stroja drobi cjelevit ljudski lik. Ekonomski se život posve odvojio od duhovnog života; duhovni se život sve više potiskuje u tamni kut, onemogućen da upravlja životom.

Namjena je stroja oslobođiti čovjeka od ropstva prirodi, olakšati ljudski rad. Ali, umjesto toga, stroj na nov način zarobljava čovjeka i konačno ga upropastava tako što ga pretvara u nezaposlenog. To ukazuje na činjenicu da je čitav socijalni organizam

zaražen strahovitom duhovnom i čudorednom bolešću, zvјerskim odnosom čovjeka prema čovjeku. Tehnicizirani se kapitalizam ne smije shvaćati samo kao ekonomsku kategoriju, on je također moralna kategorija, koja je povezana s odnosom čovjeka prema čovjeku.

Tehnika nema samo socijalno nego i kozmičko značenje.⁶ Ona gradi posve novu stvarnost, stvarnost različitu od stvarnosti prirodnoga, anorgan-skog svijeta. Osim anorganskih i organskih tijela, pojavila su se još i organizirana tijela koja se nisu oblikovala u prirodnom svijetu već u svijetu povijesti, u krilu civilizacije. Suvremena tehnika znači kraj telurskog perioda u životu čovjeka, čovjek prestaje ovisiti o zemlji i hraniti se od zemlje.

Tehnika predstavlja prijelaz od organskog, biljno-životinjskog života k organiziranom životu. U povjesnom životu tome odgovara pojavljivanje ogromnih masa i kolektiva na povjesnoj pozornici. Čovjek prestaje živjeti prislonjen uz zemlju, okružen biljkama i životinjama. On živi u novoj metalnoj stvarnosti, udiše drugi, zagađeni zrak.

Stroj djeluje ubitačno na dušu, upropošćuje nadasve emocionalni život, rastvara ukupna ljudska čuvstva. Čvrst, muževan duh može odoljeti vlasti stroja i njime zavladati, ali duša trpi nemoćno pod pritiskom stroja i zapada u agoniju.

Suvremeni kolektivi nisu organski nego mehanički. Suvremene se mase mogu organizirati samo tehnički, vlast tehnike odgovara demokratskom vijeku. Tehnika racionalizira ljudski život, ali ta raci-

⁶ Vidi moju studiju *Čovjek i stroj*. (Hrv. pr. u *Novo srednjovjekovlje*, Split 1991., op. red.)

onalizacija ima iracionalne posljedice. Kao posljedica javlja se nezaposlenost, koja sve više, kako se čini, postaje budućnost čovječanstva. Socijalno pitanje postaje, prije svega, pitanje raspodjele, tj. ono postaje ne samo ekonomsko nego i moralno pitanje. Stanje suvremenog svijeta traži nadasve duhovnu i moralnu revoluciju, revoluciju u ime čovjeka, u ime osobnosti, u ime svake osobnosti. Ta revolucija mora uspostaviti hijerarhiju vrjednota koja je potpuno narušena, mora uzdignuti vrijednost ljudske osobnosti iznad idola i kumira proizvodnje, tehnike, države, rase i nacije, kolektiva. Time doćiemo još jednu idolopoklonstvenu silu koja određuje naše vrijeme.

2. S neobičnom snagom buknuli su u našem svijetu drevni rasni i nacionalni instinkti. Nacionalne strasti razdiru svijet i prijete propašću europskoj kulturi. To svjedoči o snazi atavizma u ljudskom društvu, o tome koliko je podsvijest dublja od svesti, i koliko je površan bio proces humanizacije. U prošlosti je potvrđivanje i razvitak nacionalnih individualnosti značio humanizaciju, a suvremeniji je nacionalizam, naprotiv, dehumanizacija i bestijalizacija suvremenih društava. To je povratak kulturno-povijesnih kategorija na zoološke kategorije. Kao da oživljava drevna borba plemena i rasa, koja je prethodila oblikovanju nacija kao kulturno-povijesnih oblika. Čini nam se kao da smo nazočni onome što se događalo na samom početku oblikovanja srednjovjekovnog svijeta. Poništavaju se učinci kršćansko-humanističkog procesa objedinjenja čovječanstva. Događa se nova pogonizacija kršćanskih

društava. Nacionalizam je mnogoboštvo, on je nespojiv s jednoboštвom. Danas se ta poganizacija u potresnim formama događa u Njemačkoj, koja više ne želi biti kršćanska zemlja, koja križ zamjenjuje svastikom i traži od kršćana da se odreknu pratemelja kršćanske objave i kršćanske vjere, evandeoskog morala. Francuska je već davno dekristijanizirana, ali humanizam i prosvjetiteljstvo, kojima je duboko prožeta, ne dopuštaju joj da postane poganska zemlja. U Njemačkoj, gdje je humanističko prosvjetiteljstvo uvijek bilo slabije, religija poganskog partikularizma pokušava srušiti kršćanski univerzalizam. Duhovno-personalističko shvaćanje čovjeka zamjenjuje se naturalističko-zoološkim shvaćanjem te se prema uređenju ljudskog života uspostavlja isti odnos kao i prema stočarstvu. Način odgoja i očuvanja čiste germanske rase vrlo podsjeća na način odgoja čiste rase pasa i konja.

Njemački je rasizam romantički naturalizam, u njemu postoji element reakcije "prirode", krvi, zemlje, duše naroda, tj. telurskih sila, protiv vlasti tehnike. Ali on kobno usvaja postupke suvremene tehnike i oponaša sovjetske postupke. Sterilizacija, eugenika, nedopuštanje mješovitih brakova, državno miješanje u privatni život i mnoštvo drugoga nije, dakako, manifestacija naturalnog života, nego je to potpuno planska, potpuno dehumanizirana tehnička civilizacija. Zoološki instinkti, romantički idealizirani i preokrenuti u naturalističku mistiku, naučuju se suvremenom civiliziranom tehnikom.

Buktanje suvremenog nacionalizma i rasizma paradoksalna je pojava, jer mi živimo u univerzalističkoj epohi, u mnogome sličnoj helenističkoj epo-

hi. Sve je postalo planetarno. Suvremenim rasnim i nacionalnim partikularizam zadobiva osobitu oštrinu upravo na pozadini sveopćeg univerzalizma epohе. Danas više nema potpuno zatvorenih, izoliranih autarhijskih svjetova, sve se događa pred očima cijelog svijeta. Suvremena tehnika ima karakter potpune unifikacije i univerzalizacije, ona je jedna te ista kod svih nacija, organske raznovrsnosti više nema. Tako ni nacionalizam naroda Istoka nije ništa drugo do oponašanje Europe i naoružavanje europskom tehnikom. Oduševljenje suvremene, nacionalistički nastrojene mladeži tehnikom i športom nosi potpuno svjetski, internacionalni karakter.

U povijesti vidimo dvije tendencije – tendenciju individualizacije i tendenciju univerzalizacije. Obje su tendencije neizbjježne i paralelne u kozmičkom životu. Ali, gotovo nikad nije bila ostvarena njihova harmonija, uvijek je postojala prekomjerna prevlast jedne tendencije nad drugom. Harmonično slaganje individualizirajuće i univerzalizirajuće tehnike nije uspijevalo, kao što ništa nije uspijevalo u povijesti našega palog svijeta, sve se iznakazilo grješnom požudom i idolopoklonstvom. Nacionalizam i internacionalizam jednako su razarali cjelovitu čovječnost. Suvremeni nacionalizam jedna je od formi idolatrije, kao i suvremeni etatizam. Kršćanska istina o tome da nema ni Grka ni Židova, koja, dakako, nije značila negiranje same činjenice nacionalne individualnosti, zlobno i nasilnički se odbacuje, i narodi se vraćaju poganstvu, antičkom odnosu prema naciji. Jedinstvo čovječanstva, kojemu nas je, barem idejno i načelno, približavao proces kristijanizacije i humanizacije, iznova se, idejno i načelno, negira

i doživljava raspad. To svjedoči o tome da je prirodno jedinstvo čovječanstva nedostižno, da je doстиžno samo duhovno. Jedinstvo čovječanstva jest Bogo-čovječanstvo.

Idolopoklonstvo – nacionalizam pretvara naciju u vrhovnu vrijednost kojoj se podvrgava sav život. Boga zamjenjuje narod. Nacionalizam se nužno sukobljava s kršćanstvom, s kršćanskim univerzalizmom, s kršćanskim objavom o tome da nema Grka ni Židova i da svaki čovjek ima bezuvjetnu vrijednost. Nacionalizam sve pretvara u svoje oruđe, u oruđe nacionalne moći, nacionalne osobitosti i pravčata. Religija i Crkva za nacionalizam su isključivo nacionalno-povijesne kategorije. Rus mora biti pravoslavac ne zato što je pravoslavlje istina, već zato što je pravoslavlje bilo nacionalno-povijesna sila, zato što je ono oblikovalo rusku državu i rusku nacionalnu kulturu. Na isti način Poljak mora biti katolik, Nijemac luteran, Englez anglikanac itd., upravo kao što Turčin mora biti musliman.

Nacionalizam dovodi dosljedno do mnogoboštva, do poganskog partikularizma. Za vrijeme rata vidjeli smo da su njemački, ruski, francuski i engleski "bog" među sobom ratovali. Nacionalizam ne prihvaca univerzalnu religioznu istinu, njegova svijest ostaje na pretkršćanskom stupnju, na stupnju judaizma kao religije židovskog plemenskog boga, koji još nije postao univerzalnim Bogom, ili na stupnju paganstva do pojave filozofske ideje jednoboštva.

Nacionalizam je bio tuđ kršćanskom univerzalizmu srednjovjekovlja, on je plod nove povijesti koja je izgubila osjećaj jedinstva i kreće se u smjeru

partikularizma. Konkretno gledajući, francuski nacionalizam potječe od Francuske revolucije, od ideje suverenosti nacije. Stara monarhijska i aristokratska Francuska nije poznavala nacionalizam u onom smislu kako se ustalio u devetnaestom i dvadesetom stoljeću. Nacija je jedan od stupnjeva individualizacije bivstva i ima neospornu i pozitivnu vrijednost. Kultura uvijek ima nacionalni karakter, nacionalni korijen. Internacionalna je kultura nemoguća. To bi bila kultura trgovačkih putnika. Samo tehnika nosi internacionalni karakter, i njezina je moć internacionalna snaga.

Nacija je kulturno-povijesna činjenica. Nacionalizam je odnos prema toj činjenici, on je pretvaranje prirodne činjenice u idol. Nacionalizam nema никакve kršćanske korijene, njegovi su izvori potpuno drugi, i on je u vječnom sukobu s kršćanstvom. Kršćanstvo, naravno, nije internacionalizam, koji predstavlja osiromašenje bića, negiranje njegovih individualnih stupnjeva i afirmiranje apstraktnog jedinstva umjesto konkretnog. Internacionalizam je opće, a ne univerzalno. Univerzalno je konkretno – jedno, nije podložno broju. Kršćanstvo je svejedinstvo, ono je konkretno jedinstvo koje sažima u sebi sve preobražene i prosvijetljene individualizacije bića.

Nacionalizam je, prije svega, emocionalna pojava i svi su intelektualni argumenti u sporu s njime nemoćni. Postoji jedna anegdota, koja se izgleda odnosi na zbiljski događaj, a svakako ima filozofski smisao. U jednom francuskom društvu, u kojem su bili okupljeni ugledni politički djelatnici, neki se Francuz uzrujavao zbog Engleza koji sebe

smatraju prvim narodom s posebnom, velikom misionjom u svijetu i ne priznaju da su jednaki s drugim narodima. Drugi Francuz je na to oštroumno primijetio: "Zbog čega se vi tako uzrujavate, ta mi Francuzi to isto mislimo o sebi?" Tad je onaj odgovorio: "*Oui, mais, ca c'est vrai.*" ("Da, ali to je istina.") Svi nacionalni sporovi završavaju takvom anegdotom. Razlog tomu je što prema naciji postoji prije svega eročki odnos, eročki izbor. Vlastiti narod i vlastita zemlja dragi su nam kao lice ljubljene žene. Ali nacionalizam suprotstavlja eros etosu te prirodnu erotiku u odnosu prema svojoj naciji pretvara u vrhovno načelo i doktrinu. Nacionalizam principijelno potvrđuje samo eročki odnos prema naciji i negira etički odnos. Zbog toga se on neizbjegno sukobljava ne samo s kršćanstvom već i s općeljudskim, humanističkim moralom. *Odnos prema naciji i prema čovjeku, štoviše, prema svemu u svijetu, ne može biti samo eročki; on mora imati i etičku dimenziju, mora biti povezan s dostojanstvom osobe. Nužno je da pored erosa bude i etos.* Nacionalizam to negira.

Nacionalizam nije povezan samo s ljubavlju prema svojemu, već i s mržnjom prema tuđemu, prema drugim narodima. I mržnja obično biva jačim pokretačem nego ljubav. Nacionalizam propovijeda ili samoizoliranje i zatvorenost prema drugim narodima i kulturama, samozadovoljstvo i partikularizam, ili pak ekspanziju na račun drugih naroda, osvajanje, vladanje nad drugima, imperijalističku volju. U jednom i u drugom slučaju on proturječi kršćanskoj savjesti i u načelu i navijek negira bratstvo naroda i ljudi. Nacionalizam duboko proturječi personalističkoj etici, on negira vrhovnu vri-

jednost ljudske osobnosti. Suvremeniji nacionalizam dehumanizira etiku, on od čovjeka traži odricanje od ljudskosti. Sve je to jedan te isti proces, i u nacionalizmu, kao i u komunizmu. Unutarnji čovjekov svijet potpuno je zagušen nacionalnim i socijalnim kolektivizmom.

Nacionalizam i socijalizam (u širem smislu) predstavljaju različita načela u suvremenom svijetu, načela koja se sukobljavaju, bore između sebe, ali koja se mogu na začuđujući način također spajati i ispreplitati. Socijalizam, u svojim najklasičnijim marksističkim oblicima, neprijatelj je ne samo nacionalizma već i nacionalnog uopće, on je povezan s internacionalizmom. Internacionalizam je točka najžešćeg sukoba nacionalnog i socijalnog. Marx je proglašio načelo da radnici nemaju domovine. Proleteri svih zemalja, ujedinite se. One klase koje njihovi sunarodnjaci nemilice eksploriraju i ponižavaju ne mogu s njima dijeliti osjećaje nacionalne solidarnosti i bratstva. Njima su bliži oni koji su eksplorirani i ponižavani u drugim državama i nacijama. Socijalna solidarnost klase suprotstavlja se nacionalnoj solidarnosti, i ljudi se združuju i razdružuju u vertikalnom, a ne u horizontalnom preseku.

Marxa su krivili da je rastvarao i uništavao realnost domovine, da je negirao svaki patriotski i nacionalni osjećaj. No, pravednije bi bilo reći da Marovo učenje samo odražava stvarnost. Kapitalizam, sa svojim socijalnim nepravdama koje vapiju do neba, uništavao je patriotski i nacionalni osjećaj kod radničke klase. Internacionalizam radničke klase može se isto tako shvatiti i objasniti, isto tako

emocionalno opravdati, kao i njezin ateizam. Patriotizmom i nacionalizmom često su se prikrivali interesi gospodarskih klasa, kao što su se prikrivali i religijom i Crkvom. Ali niti jedno principijelno rješenje nacionalnog problema, kao ni religioznoga, time nije dano. Marx nije shvatio dubinu ni jednog ni drugog problema i on je, naravno, veoma podcjenjivao značenje nacionalnih instinkata koji su se, u trenutku kad je počeo rat, očitovali i kod socijalističkih radnika.

Ali internacionalizam je zakonito čedo kapitalističkog svijeta i tehničke civilizacije koji čovjeka otkidaju od prirodnih, telurskih osnova njegove egzistencije. Industrijalci, koji proizvode otrovne plinove za rat, skrivaju se pod maskom nacionalizma i patriotismra te traže rat do konačne pobjede, ali u biti, oni su internacionalisti. Internacionalistički je socijalizam u pravu svojom ocjenom kako njihova nacionalizma tako i njihova internacionalizma. U sukobu socijalnog s nacionalnim pravednost je češće na strani socijalnog. Obično je to sukob erosa i etosa, premda može postojati eroški odnos i prema socijalnoj pravdi. Moguće je ljubiti svoj narod i svoju zemlju, težeći pritom za dostoјnom ljudskom egzistencijom i ostvarenjem pravde za njih.

Za našu je epohu karakteristično socijalno preoblikovanje nacionalizma. On prestaje biti ideologija vladajućih buržoaskih klasa, a postaje svojina narodnih masa. Suvremeni nacionalizam ima narodni, demokratski karakter. U socijalnom smislu, njegovi su nosioci uglavnom sitna buržoazija, malograđanski, deklasirani i proletarizirani elementi društva te seljačke mase koje još nisu izgubile vezu

s domaćim tlom. Fizionomija suvremenog nacionaлизма daje dojam da iza njega stoji "narod" kao cje-lina. Taj proces socijalne demokratizacije nacionaлизма nije moguće osporavati. On je taj koji je doveo do čudnih formi kao što je njemački nacionalsocijalizam, u kojem se miješaju nacionalni i socijalički elementi. U stvari je socijalistički element tu ipak potisnut nacionalno-rasnim elementom. No, nemoguće je poricati narodni karakter nacionalso-cijalističkog pokreta, baš kao i fašističkog.

Spajanje socijalnog elementa, koji je bio povezan s proletarizacijom znatnih slojeva njemačkog naroda, s agresivnim nacionalnim elementom, bilo je uvjetovano međunarodnim položajem Njemačke. Njemački je narod svoje poniženje bolno osjetio i to ga je potaknulo na solidarnost. Nakon rata on je sebe video u proleterskom položaju u odnosu na druge narode i to ga je potaknulo da prihvati nacionalsocijalizam. Ali socijalizam Hitlerove vlasti ipak ima poglavito demagoški karakter. Proglašena nacionalna revolucija uopće ne dovodi do socijalne reforme društva. U usporedbi s nacionalso-cijalizmom, Rooseveltov pokušaj znači daleko radikalniju socijalnu reformu.

Nacionalne kao i socijalne emocije javljaju se u našoj epohi kao glavna sredstva demagogije. Masa-ma se upravlja posredstvom najbestidnije demagogije. Socijalizam je poprimio u našoj epohi poglavito demagoški karakter, izgubivši onaj idealistički naboj koji je imao još u devetnaestom stoljeću. A još više demagoški karakter ima suvremeniji nacionaлизам, koji je opečaćen duhovnim plebejstvom, kao i naša epoha općenito. Nacionalizam prihvaca rasnu

simboliku i pokazuje da je revolucionaran narodni pokret moguć pod simbolom rase, a ne klase. A što je to rasizam?

Rasizam poprima u Njemačkoj oblike kolektivnog religioznog ludila. Revolucija se u Njemačkoj dogodila pod nacionalno-rasnom simbolikom, a u Rusiji se prevrat dogodio pod socijalno-klasnom. Ali ne treba previše ozbiljno uzimati simboliku revolucije i kolektivnih pokreta mase. To je uvjetna, konvencionalna simbolika, i vrlo slični procesi mogu se koristiti različitim simbolikama. Pokreti masa traže uvijek simbol koji ih objedinjuje i čvrsto veže. S tim je simbolom oduvijek povezana određena ideološka ortodoksija. Svi koji otklanjaju tu ortodoksiju optuženi su za herezu i "ekskomunicirani" su zbog nje. Kategorije ortodoksije i hereze postale su u našoj epohi vrlo važni socijalni čimbenici. Uostalom, treba reći da je ortodoksija uvijek bila socijalni fenomen, ona je uvijek određena socijalnim kolektivom. Hereza je, prema tome, otklon od svijesti socijalnog kolektiva. Razlikovanje između ortodoksije i hereze, koje je povezano s vlašću kolektiva nad osobnom savješću, ponovno postaje presudno u politici. A to je, bez sumnje, povratak u srednjovjekovlje. Već dugi niz godina Rusijom vladala tiranska ortodoksija marksizma, iako taj marksizam uopće nije vjeran Marxu. U ime te ortodoksije sakati se ljudski život. A u Njemačkoj se oblikovala ortodoksija rasizma. Položaj te ortodoksije teži je nego one ruskog marksizma jer iza nje ne стоји такva izgrađena teorija kao što stoji iza ruskog marksizma. Ali ona također sakati ljudski život, ona ide još dalje nego komunizam te čak sakati živi organi-

zam tako što ga nasilno sterilizira radi proizvodnje čiste i jake rase.

Ima li rasizam bilo kakvo znanstveno ili filozofsko utemeljenje? Rasizam ima mitološki, a ne znanstveni karakter. Ali kolektivni pokreti masa uvijek su nadahnuti mitologijom, a ne znanosću. I naša epoha, ponosna na svoju znanost i tehniku, zasigćena je mitovima, u njoj su se čak znanost i tehnika pretvorile u mitove. Njemački je nacionalizam oduvijek bio u većoj mjeri povezan s rasizmom nego nacionalizam drugih naroda. Francuski nacionalizam, primjerice, nije uopće povezan s rasizmom. Ni rasizam ni antisemitizam nisu ništa neočekivano u Njemačkoj. To je stara bolest germanског duha, koja svjedoči o tome da kršćanstvo nije dovoljno preradilo i preobrazilo dubinski sloj germanskog poganstva.

Čitavom germanskom misli devetnaestog stoljeća provlači se ideja germanskog imperijalizma, svijest o velikoj germanskoj misiji i osjećaj germanskog ponosa. Gotovo su čitava germanska filozofija i znanost prožete time. Već je Fichte bio glasnik borbene ideje germanske misije u svijetu. Budući da je Fichte istodobno bio i humanist i strastveni poklonik Francuske revolucije, on je smatrao Nijemca čovjekom *par excellence*, a njemačku kulturu kao jedinog i isključivog nositelja humanosti. Fichte je također bio antisemit i nijekao je Židovima ljudska prava. Svoj antisemitizam on je izrazio u članku o Francuskoj revoluciji, napisanom u njegovu revolucionarnom razdoblju. Hegel je također bio zastupnik germanskog mesijanizma. Njegova filozofija obrazlaže jedinstveno poslanje njemačkog naroda. On je u

pruskoj državi video utjelovljenje svjetskog duha. Kod velikog broja romantičara moguće je pronaći emocionalni izraz njemačkog nacionalizma. Hitlera je nadahnjivao Richard Wagner. Cjelokupno Wagnerovo djelo bilo je izraz borbenog i agresivnoga germanskog mesijanizma. Wagner je bio pravi rassist i antisemit, jedan od tvoraca rasističko-antisemitske ideologije. Nietzsche je u tom pogledu posve po strani. Ali neki motivi Nietzscheove filozofije čine velik utjecaj na njemačku imperijalističku volju, na volju za moći i na germanski kult snage. I kod samog Marxa može se naći mnogo toga što je srođno germanskom imperijalizmu, npr. njegov odnos prema Rusiji i slavenstvu kao i njegov antisemitizam. Krajnji antisemit bio je Dühring, svojevrsni anarchist. U istom se nizu nalaze: Julius Langbehn, autor knjige o Rembrandtu, Chamberlain, Woltmann. Oni su pokušali utemeljiti kvaziznastvene teorije rase, kako bi dali znanstveni izraz mitu o izabranoj arijskoj rasi, pod kojom treba razumijevati Germane. No, pravi začetnik rasne teorije bio je Francuz Gobineau, profinjeni mislilac i pisac aristokratskog tipa, kojem je bio tuđ grubi antisemitizam, kao i uopće svaka grubost.

On je bio pravi tvorac mita o izabranoj arijskoj rasi i velikoj misiji Germana, koji su, uostalom, i prema njegovu mišljenju prestali biti čista rasa. Za njega je teorija rasne nejednakosti prije svega bila sredstvo za obrazloženje aristokratske ideje, za opravdanje aristokratske kulture. Gobineau je, za razliku od suvremenih njemačkih rasista, bio pesimist koji je naučavao neizbjegno izrođivanje rasa i kultura. U Francuskoj je Gobineau imao malo uspjeha; nje-

gova rasna teorija tamo nije mogla pustiti korijenje. Ali time je veći njegov utjecaj u Njemačkoj gdje je znatno vulgarizirana. I Chamberlain je bio još vrlo kulturni mislilac koji je imao poneku istančanu misao, iako nema ništa jadnijeg i ujedno smješnjeg od njegova pokušaja da dokaže kako Isus Krist nije bio Židov. Proces pogrubljivanja i vulgarizacije rasne teorije išao je još dalje, i u našoj se epohi ta teorija, koja je u svojim izvorima bila aristokratska, pretvorila u plebejsku teoriju koja nadahnjuje mase.

S gledišta suvremene znanosti rasna je teorija mitologija, a arijska rasa neodrživa hipoteza. Ne postoje nikakve čiste rase. Ne postoji, dakako, niti čista germanska rasa, koja je rezultat složenog miješanja. Jedina relativno čista rasa možda su samo Židovi. Sam pojam rase vrlo je klimav. On je zasnovan na mješavini onoga što se odnosi na zoologiju s onim što se odnosi na ljudsku povijest. Rasa je zoološka kategorija i po tome se razlikuje od nacije koja je kulturno-povijesna kategorija.

Rasizam je grubi materijalizam, koji je primio mistički karakter, što i jest najužasnije. Rasizam stavlja duh u ovisnost o obliku lubanje i boji kose. To je apsolutni naturalistički determinizam, protivan duhu i duhovnosti, jer duh je prije svega sloboda. Rasizam je još grublja forma materijalizma nego što je ekonomski materijalizam, jer socijalno pripada psihičkom svijetu, i manje je materijalističko nego ono što je biologjsko, zoologjsko.

Za rasnu teoriju čovjek je životinja koja je determinirana biološki, krvlju i anatomskim sastavom. Ta teorija afirmira fatum nasljednosti. Ali, u zoološko-naturalističkom smislu, rase ne postoje u povi-

jesti, one pripadaju prapovijesti. U povijesti postoji nacije, tj. rezultat složenoga kulturno-povijesnog procesa. Francuze se smatra Romanima ne zato što bi oni takvi bili po krvi. U njima gotovo da i nema romanske krvi. Oni predstavljaju složenu mješavinu rasa u koju ulazi snažan keltski element, a Romani su samo zbog toga što su usvojili romansku kulturu i formirali se na njoj. O romanskoj rasi nema se što reći. Više je nego sumnjivo da su Rusi slavenska rasa, u njima je previše finske, tatarske, a u višem sloju od vremena Petra Velikog i njemačke krvi. Rusi su Skiti. Oni su u manjoj mjeri Slaveni nego Poljaci ili Česi. Pruska je stara slavenska zemlja i u Prusima je mnogo slavenske krvi.

Ali što s religioznoga gledišta predstavlja rasizam, koji je za kršćanstvo u Njemačkoj poprimio takve grozne oblike? Ideja rase čisto je židovska. Jedino klasičnu formu rasne ideje u povijesti predstavlja židovstvo. Upravo se židovstvo brinulo za očuvanje čistoće rase, protivilo se mješovitim brakovima, uopće nije dopuštalo miješanje, htjelo je ostati u sebe zatvoren svijet. Krv je za židovstvo imala religiozno značenje, ono je religiozni element neraspidljivo povezivalo s nacionalnim elementom. Mesijanska svijest naroda uvijek je pojava židovskog duha. Židovstvu je bila svojstvena isključivost, isključiva privrženost svojemu i svojima. Stoga bi se antisemite moglo nazvati "judaizantima".

Ako se pak uvjetno i simbolički govori o "arijcima", onda upravo nama "arijcima" ne bi trebao biti svojstven nikakav rasizam, nikakav isključivi nacionalizam, nikakav nacionalni mesijanizam. Takvim arijcima kao što su Hindus i Grci prije je svojstven

individualizam – ne u suvremenom, već u drevnom smislu riječi – jer oni puno više cijene dušu, duh i oblik tijela nego sudbinu narodnog kolektiva, za njih uopće nisu karakteristični fanatizam, netrpeljivost i isključivost. Ako rasizam na tlu židovstva još i ima svoje opravdanje, on nema nikakva opravdanja na tlu kršćanstva. S kršćanskoga gledišta, nedostojno je čak i raspravljati o “arijskom paragrafu”, makar bio upravo kršćanima predložen.

Rasni antisemitizam neizbjegno prelazi u antikršćanstvo, što se upravo vidi u Njemačkoj. Germansko-arijsko kršćanstvo predstavlja u stvari odreknuće od evanđelja i otpad od Krista. Drevni religiozni sukob između kršćanstva i judaizma, koji stvarno postoji, u današnje vrijeme opće zbrke i smetenosti zadobiva takav oblik da se borbeni antijudaizam pokazuje kao antikršćanstvo. Kršćanski antijudaizam nije uperen protiv Biblije i Starog zavjeta, već protiv talmudsko-rabinskog judaizma, koji se oblikovao nakon odbacivanja Krista. Kad se religiozni antijudaizam pretvori u rasni antisemitizam, on se istodobno na koban način pretvara i u antikršćanstvo, jer kršćanstvo, ljudski gledajući, ima židovsko podrijetlo.

Ortodoksnim Židovima dopušteno je biti i “rassistima”, oni se mogu neprijateljski odnositi prema “arijcima”, kršćanima. Ali kršćanima religiozno nije dopušteno, štoviše, zabranjeno im je da budu “rasisti” i da se neprijateljski odnose prema Židovima. To je prednost kršćana. Rasna je teorija, i s kršćanskog i s čisto ljudskoga gledišta, puno gora nego klasna teorija, u njoj je dehumanizacija puno dublja. U klasnoj teoriji marksizma čovjek se, ako je

pripadnik buržoaske klase koja je osuđena na smrt, može ipak spasiti izmjenom svijesti, on može prihvati marksističku ideologiju, postati komunist, čak i narodni komesar. U rasnoj teoriji nema spasa. Ako si Židov ili crnac, tebe nikakva izmjena svijesti, nikakva vjerovanja i uvjerenja ne mogu spasiti, ti si propao. Ako Židov postane kršćanin, to ga ne će spasiti. Ne će se spasiti ni ako postane nacional-socijalist. Ne može, naime, čovjek koji to nije postati istinski germanski "arijac", kao što onaj koji to nije ne može postati Židov. Oni se kao takvi mogu samo roditi.

Usud krvi pritišće čovjeka. To je apsolutni determinizam i fatalizam. Ali, kršćanstvo je religija slobode duha, ono ne trpi fatalizam ni determinizam. Klasni determinizam je relativan u usporedbi s rasnim i zbog toga posljednji predstavlja puno dublji oblik dehumanizacije. Da i ne govorimo o tome da je s kršćanskoga gledišta hitlerizam opasniji nego komunizam, jer se komunizam, kao neprijatelj svake religije, izravno i otvoreno bori protiv kršćanstva, dok hitlerizam nasilnički traži unutarnju deformaciju kršćanstva, izmenjujući sama kršćanska vjerovanja u korist rasne teorije i diktature Trećega Reicha.

Nacionalizam i rasizam neraskidljivo su povezani s etatizmom. Ostvarenje velike misije nacije ili rase, realizacija njihove imperijalističke volje zahtijeva silu i vlast. Nacionalizam se može realizirati samo posredstvom države, on nastoji dobiti državu u svoje ruke. Bez osvajanja državne sile nacionalizam ostaje emocionalno stanje. Suvremenii je nacionalizam puno povezaniji s državom nego s kultu-

rom. Suvremeniji nacionalizam malo cijeni kulturu i redovno negira tradiciju nacionalne kulture. Hitlerizam uopće nije vjeran najboljim tradicijama njemačke kulture, on uopće ne želi da njemački narod bude narod filozofa i pjesnika. Sloboda znanja – bila je tradicija njemačke kulture. Nacionalizam suvremenog stila ruši tu tradiciju. Nacionalizam se ne nadahnjuje voljom za istinom, već voljom za moći. Dolje s istinom, dolje s pravdom, samo da mi budemo moćni. Takva je lozinka. A to zahtijeva jaku državnu vlast kao svoje oruđe.

Ni stari ruski nacionalizam nikada nije cijenio rusku kulturu, on je cijenio državnu moć, njegovi su heroji bili generali, ministri, guverneri, a ne pjesnici, umjetnici, filozofi, znanstvenici, reformatori i proroci. Na potpuno isti način novi ruski poslijeratni i poslijerevolucionarni nacionalizam teži prije svega za osvajanjem vlasti te cijeni državu više nego kulturu. Nacionalizam ne može postojati bez etatizma, bez apsolutizacije države, bez upravljanja državnom moći kao svojim oruđem. Državna je moć objektivacija nacionalizma.

No, istinska stvaralačka narodna kultura ne može se svjesno i proračunato stvarati. Ne može se svjesno početi sa stvaranjem nacionalne umjetnosti i nacionalne filozofije; za to je potrebno ljubiti istinu, ljubiti pravdu i ljepotu. Filozofija može biti nacionalna po karakteru problema i stilu, ali nje uopće ne će biti ako filozofi prije svega ne budu tražili istinu. Nacionalna crta u kulturi rezultat je organskog procesa, a ne svjesne namjere i proračunatosti. Na protiv, državna politika može biti namješteno i sračunato nacionalna, bolje reči, nacionalistička. Mi ne

vidimo da nacionalizam, koji je poprimio oblik diktature, išta stvara u području kulture. Diktaturama obično nije stalo do kulture. Ali, u državnoj sferi nacionalizam može vrlo mnogo dati; to i jest jedina arena aktivne nacionalne volje. Nacionalizam nije samo pogansko pobožanstvenje nacije već i pogansko pobožanstvenje države, tj. etatizam, čak i kad se država ne shvaća kao cilj, već kao oruđe rase. Suvremeni nacionalizam povezan je s idejom totalne države. Nacionalizam i etatizam jednak počivaju na antipersonalističkoj etici. Organizirane mase žele živjeti u apsolutnim državama, i uopće ne cijene osobni život, neovisan o državi, kao ni kulturno stvaralaštvo koje je plod slobode duha. Svaki se despotizam time pokazuje kao transformirani pravobitni komunizam.

3. Svijet stupa u epohu cezarizma. Taj cezarizam kao, uostalom, i svaki drugi imat će iznimno plebejski karakter. On predstavlja plebejski ustanački protiv aristokratskog načela u kulturi. Suvremeni "vođa", možda prethodnik novog Cezara, vođa je narodnih masa, njega su psihološki uzdigli suvremeni kolektivi. "Vođa" upravlja masama posredstvom demagogije. Bez demagogije kao svog oruđa on je potpuno nemoćan i bio bi bez nje svrgnut, kao što bez nje ne bi nikad ni stekao vlast. "Vođa" posve ovisi o masi kojom despotski vlada, ovisi o psihologiji kolektiva, o njihovim emocijama i instiktima. Vlast "vođa" u potpunosti se oslanja na podsvjesno. Podsvjesno uvijek igra golemu ulogu u odnosima vladanja. No, začudno je da se u suvremenom svijetu vlast, zasnovana na podsvjesnom i ira-

cionalnom, koristi metodama krajnje racionalizacije i tehnizacije ljudskog života, državnoga racionalnog planiranja ne samo gospodarstva već i ljudske misli, ljudske savjesti, pa čak i osobnog seksualnog i erotičnog života. Suvremena racionalizacija i tehnizacija nalaze se u vlasti podsvijesti i iracionalnih instinkata, instinkata nasilja i vlasti. Tako je u Njemačkoj, tako je i u sovjetskoj Rusiji.

Ali, suvremeni etatizam, suvremena težnja Cezarova kraljevstva na apsolutno značenje, sukobljava se žestoko s kršćanstvom. I u tome je, možda, središnji duhovni smisao tih događanja. Apsolutna, ideokratska, totalna država neizbjegno dolazi do negiranja slobode religiozne savjesti, slobode kršćanina i njegova duhovnog života. Država želi biti Crkva. U našem palom svijetu razlikovanje i razgraničenje između kraljevstva Cezarova i kraljevstva Božjega neprestano se uklanja i briše, a to uvijek znači da kraljevstvo Cezarovo želi progutati kraljevstvo Božje. To se s neobičnom silom izrazilo u suvremenoj Njemačkoj. Negiranje dualizma kraljevstva Božjeg i kraljevstva Cezarova, duha i prirode, slobode i nužnosti, osobnosti i društva, dualizma koji je neizbjegjan u palom svijetu, izvor je despotizma i tiranije. Stvarno prevladavanje tog dualizma znači preobraženje svijeta, novu zemlju i novo nebo. A kraljevstvo Cezara, koje je doživjelo razne metamorfoze, želi nadići dualizam u smjeru svoje demonsko-tiranske volje. Nacionalizam je jedan od putova koji vodi toj tiraniji kraljevstva Cezarova nad duhom.

Samo nadilaženje suverenosti nacionalnih država i razvoj čovječanstva u smjeru svjetske federacije

naroda može duh oslobođiti od ove tiranije. Kulture, a ne države, moraju sačuvati nacionalni karakter, a to je suprotno onomu što tvrdi suvremeniji nacionalizam. Ali svijet će do toga doći vjerojatno tek nakon što bude uništen velik dio čovječanstva. Svijet se danas nalazi pod znakom volje za ubojstvom, za proljevanjem krvi u tiranskim državama. Suvremeni ekonomizam, suvremeni tehniciзам, suvremeni komunizam, suvremeni nacionalizam i rascizam, suvremeni etatizam i cezarizam – svi su ti pokreti obuzeti žeđu za krvlju, hrane se mržnjom.

Ne smijemo zaboraviti da još jedna nova sila počinje ulaziti u povijest i ugrožavati stabilnost europske kulture. Istočni narodi, rase druge boje, žele biti aktivna sila u povijesti, žele biti subjekti, a ne objekti. Europa gubi svoje mjesto koje joj je osiguravao isključivi monopol na području civilizacije. Ponovno dolazi do uzajamnog utjecaja između Istoka i Zapada, koji je bio prekinut, kako se čini, još od renesanse. Usporedio s rasplamsavanjem borbenog nacionalizma odvija se univerzalizacija čovječanstva. Buđenje naroda Azije, buđenje svjetova na koje se gledalo samo kao na kolonije, zadalo je težak udarac Evropi, prije svega ekonomski. Kapitalizam je počivao na kolonijalnom izrabljivanju. Ali, kolonije više ne žele biti predmet kapitalističke eksploracije. Kršćanski narodi Zapada nisu se uopće na kršćanski način odnosili prema nekršćanskim narodima Istoka. Oni su kompromitirali kršćanstvo u svijetu, predstavljajući ga u vrlo lošem svjetlu. Bilo je pojedinih misionara koji su iskazivali pravi heroizam i svetost. No, općenito uzevši, narodi zapadne Europe nisu se uopće kršćanski odnosili prema

narodima Istoka, i uopće im nisu donosili kršćanstvo. Zbog takvog ponašanja zapadni svijet mora sada ispaštati.

Zapadna se Europa, ukoliko ostaje kršćanska, mora nekršćanskom Istoku obraćati u duhu istinskog kršćanstva, a ne kao eksplorator. Bijela rasa ne će više moći igrati ulogu oholog civilizatora u odnosu prema rasama druge boje. Narodi Istoka, Japanci, Kinezi, Hindusi, počeli su usvajati zapadnu civilizaciju, postali su materijalisti, čak su i nacionalizam usvojili od Zapada. Ali, svjetlo Kristove istine usvojili su u vrlo maloj mjeri, ne vide ga. Ujedno se događa rastakanje njihovih drevnih vjerojanja. Čak i Hindusi, koji su bili mnogo duhovniji od naroda Zapada, zahvaćenih malograđanštinom i materijalizmom, gube svoju duhovnost i civiliziraju se. Na taj su način u svjetsku povijest aktivno stupile ogromne ljudske mase, koje brojem uvelike premašuju ljudske mase Europe, a stupile su upravo u trenutku kada su usvojile najružnije strane europske civilizacije. Sve to strašno zaoštrava svjetsku krizu i ugrožava budućnost čovječanstva.

Svijet je ušao u razdoblje anarhije i raspada, a istodobno s time pojavila se dosad neviđena opsjednutost organizacijom, planiranjem, prisilnim jedinstvom, apsolutiziranjem države. Duboko korijenje svega što se događa treba tražiti na području duha, u krizi kršćanstva i religiozne svijesti uopće, u degradaciji duhovnosti. I pravo ozdravljenje može donijeti samo nova duhovnost, koja još nije postala određena sila, ni sila koja određuje.

Poglavlje IV.

ARISTOKRATSKO NAČELO KULTURE I SUDBINA INTELEKTUALNOG SLOJA – SUD NAD KRŠĆANSTVOM I TRAŽENJE NOVE DUHOVNOSTI

1. Danas svi govore o krizi kulture i strahuju za njezinu budućnost. Ali rijetko se jasno uočava uzrok te krize i njezina unutarnja struktura. Sociološki je kriza kulture povezana s ugrožavanjem kvalitativnog aristokratskog načela koje je u temelju svake kulture, a danas ga u veliku opasnost dovodi proces demokratizacije i izjednačenja, kao i vlast masa. Živimo u epohi plebejske pobune protiv svakoga aristokratskog načela u kulturi. Nove autoritarne države imaju u odnosu prema kulturi plebejski stav i predstavljaju gospodarenje kvantitete nad kvalitetom. Antička grčko-rimska kultura bila je aristokratska po svom načelu, bila je kultura koja je podržavala i štitila kvalitetu. Aristokratska je bila i kultura renesanse. Kultura se razvijala zahvaljujući dokolici, zahvaljujući mogućnosti izražavanja stvaralačkog izobilja, i isticala je nejednakost kao svoju prepostavku. Kultura nije nikad postojala za široke mase čovječanstva. Ona nikad nije bila usmjerena na zadovoljavanje masovnih zahtjeva i potreba. Narodni karakter kulture nije ni-

kada značio suglasje s razinom narodnih masa i ispunjenje njihovih naloga. Narodni karakter kulture bio je izraz narodnog duha i genij ga je mogao bolje izraziti nego masa. A danas se od kulture sve više i više traži da bude narodna u smislu suglasja sa zahtjevima i potrebama narodnih masa. To mijenja karakter kulture i pretvara ga u pojavu druge vrste, kojoj treba dati drugo ime. Ponekad tome fenomenu daju ime civilizacija, ali ta je terminologija, dakako, posve uvjetna.

Vladavina mase i bezličnih kvantiteta – koja se pojavljuje u obliku buržoaskih demokracija s uvek skrivenom i zamaskiranom diktaturom novca, kao i u obliku autoritarnih država s neprikrivenom diktaturom vođa – stavlja stvaralački kulturni sloj, kulturnu elitu, u vrlo težak položaj. Ta kulturna elita proživljava samrtnu agoniju, njezin moralni i materijalni položaj postaje sve nepodnošljiviji. U liberalnoj demokraciji ona ovisi o kapitalu i o vulgarnom ukusu gomile, a u autoritarnoj ili komunističkoj demokraciji o diktaturi svjetonazora, o vlasti, koja pretendira organizirati duh.

Mi živimo u epohi "socijalnog naloga". Socijalni nalog masa određuje što treba biti kultura, što umjetnost, što literatura, što filozofija, što znanost, čak i što treba biti religija. Ali nedostaje socijalni nalog koji bi zahtijevao višu kvalitativnu kulturu, duhovnu kulturu, pravu filozofiju i pravu umjetnost. Socijalni se nalog odnosi uglavnom na tehniku, na praktičnu prirodnu znanost, na ekonomiju, ali ne i na ono što je povezano s duhom i duhovnošću. Duhovna se energija usmjerava na stvari koje nisu uopće duhovnog reda.

Intelektualni kulturni sloj uopće nije socijalno zaštićen, njegova je egzistencija lišena svake materijalne podloge, on visi u zraku i često osjeća da je nepotreban. On je prisiljen na prilagođavanje kako ne bi posve propao. Položaj inicijatora i tvoraca duhovne kulture nikad nije bio lak, on nije bio lak ni normalan čak ni u epohi renesanse. I oni su mahom stvarali ne znajući tko će njihova djela razumjeti i prihvati, ali su u svojem stvaralaštvu bili razmjerno slobodni. Pisci, umjetnici, glazbenici, znanstvenici, svi su oni materijalno ovisili o mecenama. Ali oni su živjeli u složenom, diferenciranom, a ne unificiranom društvu, duhovno nisu bili pod pritskom diktature i imali su svoj životni prostor.

Kapitalizam devetnaestog stoljeća, sa svojim ekonomizmom i prikrivenom diktaturom novca, iznakažio je i izobliočio čistoću kulture, prilagodivši je interesima buržoaskih klasa. Formalno su kulturni stvaraoci uživali punu slobodu, ali materijalno su bili ugnjetavani, trpjeli su usamljenost, nepriznavanje, bijedu. Zbog toga su mnogi među tvorcima kulture liberalne, buržoaske epohe čeznuli za svenarodnom i "organском kulturom". Upravo je socijalna usamljenost tvoraca kulture karakteristična pojava buržoaske epohe. Neki su se često ponosili svojom usamljenošću i bilo im je draga ostati u njoj. Ta osamljenost bila je ponekad skupna usamljenost elite.

U srednjem vijeku i u drevnoj Grčkoj kultura je bila religiozna, svenarodna, organska. Ta svenarodnost bila je posve drukčija nego u našem demokratskom vijeku, jer su mase tada živjele u religiozno posvećenom hijerarhijskom organizmu. Tada nije postojao takav rascjep između tvoraca kultu-

re, između intelektualnog sloja i svenarodnog života. To je bila kultura socijalnoga naloga u blagorodnom smislu riječi, socijalnog naloga koji je dopuštao i pretpostavljao aristokratsko, kvalitativno načelo kulture. Ali toj je kulturi bio stran individualizam renesansne i buržoaske epohe, to je bila kolektivna kultura. Kultura drevne Grčke bila je u daleko većoj mjeri kultura socijalnog naloga nego što se obično misli. Umjetnost je igrala socijalnu ulogu, ona uopće nije bila "čista" umjetnost. Grčka je kultura bila svenarodna i ujedno aristokratska. Za nekadašnje "organske" epohe karakterističan je sklad između svenarodnosti i organičnosti kulture.

U našoj epohi, usmjerenoj na kolektivizam, sve se mijenja. Masa se uključuje u kulturu. To je nužno i pravedno. Mase ne smiju ostati u tami nekulture. U prošlosti je mase s kulturom povezivala religija. Kultura širokih narodnih slojeva bila je gotovo u potpunosti religiozna kultura, i njome se ostvarivalo sjedinjenje narodnog sloja s aristokratskim, kulturnim slojem. Samo je religija u stanju izvesti takva sjedinjenja. Takvu sintetičku sposobnost ne posjeduju filozofija, znanost, obrazovanje, umjetnost, literatura. Visoka kvalitativna kultura, lišena religiozne podloge, neizbjježno se otkida od svenarodnog života i oblikuje usamljenu kulturnu elitu koja svoju odvojenost od naroda i svoju "suvišnost" mučno proživljava. Humanistička kultura nikad nije bila narodna, ona je bila kultura višeg intelektualnog sloja lišenog socijalne baze.

Opravdanost demokratizacije kulture, koja u kulturu uvodi goleme narodne mase, ima kao svoje naličje spuštanje kvalitativne razine kulture. Taj pro-

ces ne označava samo kulturno uzdizanje masa, buđenje kulturnih potreba kod njih, već i vlast masa nad kulturom, koje je prilagođuju svojoj razini. Kultura, shvaćena u širokom smislu, spušta se u socijalnu svakidašnjicu života masa. Kultura elite postaje time još usamljenija i rafiniranija, u njoj se počinju javljati znaci dekadencije i smrti; njezine predstavnike počinje obuzimati čežnja za smrću. Presušuju životni izvori kulture i ona ide prema svojem kraju.

Neke skupine kulturnih djelatnika želi se spasiti, prilagođuje se masama, njihovu ukusu i traženjima, trudi se ispuniti socijalni nalog. Pritom neizbjježno padaju pod barbarizirajući utjecaj velikog broja. Ali sama egzistencija kulturne elite, otkinute od svenarodnog života, postaje iz dana u dan sve nepotrebnija i nenormalnija. Ona nema budućnosti. Iz ove krize kvalitativne kulture i jadne sudbine intelektualnog sloja nema izlaza bez duhovne revolucije u svijetu, bez religioznog preporoda. Po svemu sudeći, zbog starosti svijeta nije više moguć čisto kulturni preporod, moguć je samo religiozni preporod, koji je jedino u stanju riješiti pitanje odnosa između aristokratskog i demokratskog, osobnog i društvenog načela u kulturi.

Ruski komunizam i njemački nacionalizam predstavljaju svjetonazorske diktature, diktature nad duhom. Zato je komunistička i nacionalsocijalistička kultura istovjetna s kulturom socijalnog naloga. Socijalni nalog poprima u Rusiji i Njemačkoj nakazne i odvratne oblike, duhovni se rad guši u zagađenoj atmosferi diktature. Tako se ostvaruje ideja kolektivne, svenarodne kulture, o kojoj su maštali neki tvorci kulture na kraju devetnaestog

i na početku dvadesetog stoljeća, npr. Richard Wagner u Njemačkoj, Vjačeslav Ivanov i simbolisti u Rusiji. Na taj se način bori protiv individualizma u kulturi.

Ono što sada počinje znači kraj renesanse, o čemu sam mnogo puta pisao. Ali postavlja se pitanje hoće li nova epoha, koja želi prekinuti s renesansnom kulturom, u sebi sadržavati element istine, i može li se novim strujanjima suprotstaviti stari individualizam i liberalizam? Ja mislim da u epohi koja je na obzoru ima puno istine kojoj se ne mogu suprotstavljati individualizam i liberalizam koji su se potpuno rasplinuli i rastocili.

U naše se vrijeme kulturno stvaralaštvo ispravno shvaća kao služenje nadosobnom cilju. Egoizam intelektualnog sloja nema opravdanja. Ideja služenja, koja je gotovo potpuno iščezla u renesansnoj i liberalnoj epohi, mora se ponovno prihvati. Ali ta ideja nadosobnog služenja ne samo da nije suprotna slobodi duha, slobodi stvaralaštva; ona se tek može ostvariti putem te slobode. Stvaralačko je služenje uvijek slobodno služenje; ono se uopće ne može izjednačiti s težačkom ili vojničkom obvezom. Diktatura nad duhom ne lišava samo stvaralaštvo slobode, ona potkupljuje i stvaraoce kulture tražeći od njih izdaju i servilnost, primoravajući ih pod prijetnjom batine na ispunjavanje državnih nalogu. Diktatura svjetonazora paralizira savjest kulturnih stvaratelja, stoga joj se može suprotstaviti samo herojski otpor slobodne savjesti.

Potkupljivanje kulturnih stvaratelja postala je laka stvar zato što je njihov položaj duhovno i materijalno otežan; oni su socijalno nezaštićeni i pre-

tvorili su se u nezaposlene. Intelektualnom sloju prijeti ili propast, nestanak zbog toga što više nikome nije potreban, ili pretvaranje u poslušne činovnike ideokratske države koja provodi diktaturu nad duhom.

Najviši kulturni, intelektualni sloj već odavno živi zatvorenim, izoliranim životom, otkinutim od široke socijalne osnove, od svenarodnog života. Dogodilo se ne samo odvajanje, dogodio se raskol između praktičnog i teorijskog uma, između intelekta i akcije, između "duha" i "materije". Rezultat su toga nemoć i dekadencija. Humanizam, kao temelj europske kulture, nije imao snage uspostaviti jedinstvo i poduprijeti kulturni sloj u trenutku kad su počele bjesniti kozmičke oluje. Humanizam nije kadar oduprijeti se procesima tehnizacije života, najezdi masa, demokratizaciji i ostaloime. Kako je već rečeno, on ne može spasiti aristokratsko načelo kulture i osobnu originalnost. Zato sada jedinstvo svijeta koji se raspada pokušavaju učvrstiti grube diktature, utemeljene na dehumanizaciji. Ideja organske kulture i organskog ustroja društva u devetnaestom i dvadesetom stoljeću bila je romantička ideja, kojoj rastuća moć tehnike nаноси nepopravljive udarce. Svijet se ne kreće prema organskom, vegetabilnom jedinstvu, već prema organiziranom, tehničkom jedinstvu. Postavi li se, pak, s obzirom na sadašnje kozmičke i socijalne procese, pitanje o sudbini samog čovjeka, o spasu čovjeka, o borbi protiv dehumanizacije cjelokupnoga života, tada neizbjježno dolazimo do religioznog problema, do problema duhovne krize i pitanja o pojavi nove duhovnosti u svijetu.

2. Događa se ne samo sud nad poviješću nego i sud nad kršćanstvom, nad kršćanstvom u povijesti, nad kršćanskim čovječanstvom. Kršćanstvo u povijesti nije bilo samo objava Boga nego i objava čovjeka. A stvaranje čovjeka bilo je dobro, ali nerijetko i loše. Čistoća objave često je bila deformirana od ljudskog elementa, od ljudske svijesti, u kojoj se ona prelamala. Veliki i teški bili su grijesi kršćana u povijesti. Bilo je izmišljeno bezbroj lažnih teofanija. Ljudsko, previše ljudsko, prikazivalo se kao Božje. Povijest kršćanstva, povijest Crkve jest bogočovječji proces i u tom je životnom procesu, kao i u svakom životnom procesu, bilo patoloških procesa, procesa raspadanja. Sloboda čovjeka pretpostavlja mogućnost neuspjeha kršćanstva u povijesti. Kršćanstvo, Crkva, nije sam Bog, nije sam Krist – iako u njima djeluje Bog, djeluje Krist. Kršćanstvo pripada ljudskoj povijesti, stoga se u njemu odražavaju sva proturječja ljudske egzistencije. Kršćanstvo, kršćansko čovječanstvo prolazilo je sve zavodljivosti ovoga svijeta koje su se skrivale ispod maske svetoga. Pala je sloboda djelovala u povijesti kršćanstva i prikazivala se kao volja Božja.

Sud nad kršćanstvom sud je nad lažnim teofanijama, lažnim posvetama prirodnog i povijesnog, koje nose u sebi crte pada. Previše je relativnog, nedostojnjog bilo proglašeno svetim, tabuom. Procesi sakralizacije prirodno-povijesnog i socijalnog potpuno su gurnuli u stranu preobražavanje života, proročko načelo u religioznom životu. Sud nad kršćanstvom u povijesti uvijek je proročki sud i pretpostavlja rasplamsavanje proročkog duha koji teži za preobraženjem, a ne samo za posvećivanjem.

Sud nad kršćanstvom čišćenje je koje krči put do preobraženja života. Sud znači da je čovjek stavljen pred neprikrivene, ogoljene realnosti, i to je dobro. Pad mnogih povijesnih svetinja može značiti da se čovjek približava istinskoj svetinji, svetinji nad svetnjama, da se približava Bogu. Bog nema potrebe za ljudskim posvećivanjem. On je iskonski svet. A za ovaj je svijet svetost Božja sud. Sud nad poviješću također je sud nad kršćanstvom, jer je kršćanstvo dio povijesti, zaraženo svim njezinim proturječjima i sablaznima.

U unutrašnjost kršćanstva, ukoliko je ono ljudska pojava, preneseni su tijekom vremena kompleksi ljudskog duševno-tjelesnog života, koje raskriva i proučava psihopatologija: sadizam i mazohizam, mučenje drugog i mučenje sebe. Zatrovali su čak sadizam i mazohizam i kršćansko učenje, njihov trag moguće je prepoznati u učenju o vječnim hadskim mukama. Na tom je području neophodno provesti proces duhovnog čišćenja.

Sud nad kršćanstvom događa se na svim područjima ljudske egzistencije, na svim područjima ljudske kulture. Njemu podliježu lažni monizam i lažni dualizam, krajnji immanentizam i krajnji transcendentizam; on sudi pobožanstvenje čovjekovih slabosti i poniženje čovjekova dostojanstva. Svjetska je kriza sud koji kulturu i povijest pogađa odozgo i odozdo. U tragičnom sukobu kršćanstva i povijesti, koji nije novost nego postoji oduvijek, kršćanstvo sudi povijesti, ali i povijest sudi kršćanstvu. Sud povijesti nad kršćanstvom razotkriva neuspjeh kršćanstva u povijesnom životu čovječanstva. Neuspjeh kršćanstva u povijesti znači da nije

kršćanstvo pobijedilo povijest nego je povijest pobijedila kršćanstvo. Povijest sudi kršćanstvo upravo zato što je ona pobijedila, a ne kršćanstvo. Ali taj poraz kršćanstva preokreće se i u sud nad poviješću. Neuspjeh kršćanstva je i neuspjeh povijesti. I danas je to vidljivije nego ikada.

Sud nad kršćanstvom i kršćanima događa se, prije svega, socijalnim pitanjem koje stoji u središtu naše epohe. Ukidanje ropstva i kmetstva, priznanje ljudskog dostojanstva svakog čovjeka, priznanje slobode savjesti i slobode duhovnog života, sve je to, bez sumnje, povezano s tajanstvenim, podzemnim djelovanjem kršćanstva na ljudske duše. Ali kršćani sami nisu ostvarivali pravdu u socijalnom životu, nego su to prepuštali nekršćanima, a sami su često ostvarivali neistinu i nepravdu tako što su više duhovne vrjednote usklađivali s interesima gospodarskih klasa i postojećeg poretku.

Kršćani su uspjeli kršćanstvo učiniti "buržoaskim". Danas se događa nemilosrdan sud nad "buržoaskim" kršćanstvom, nad svakim prilagođavanjem kršćanstva ljudskim interesima. Kršćani su prouzročili da se najteže asocijacije povezuju s kršćanstvom, oni su sve učinili da antireligiozna, bezbožna propaganda lako prodre među radnike. Zadatak izgradnje pravednijeg i čovječnijeg socijalnog poretku dopao je u ruke antikršćanima, a ne kršćanima. Time je prekinuta veza božanskog i ljudskog. S tim je povezan i sud nad kršćanstvom u sferi morala.

Kršćanstvo je suviše često bilo neljudsko, antihumano i pozivalo je na ispunjenje zapovijedi ljubavi prema Bogu protiv zapovijedi ljubavi prema

čovjeku. Iz učenja o praroditeljskom grijehu kršćani su izveli lažne moralne zaključke, nijekali su čovjekovo stvaralaštvo, smatrali su da su tlačenje i trpljenje spasonosni za grješnog čovjeka te su štitili životni poredak koji je proizvodio tlačenja i muke. A najveće je izopačenje doživjelo učenje o poniznosti i poslušnosti, koje se pretvorilo u traženje poniznosti pred zлом, u poslušnost zlu, u otklon od vlastite savjesti. Religija ljubavi i milosrđa pretvorila se u propovijed nemilosrdnog i okrutnog odnosa prema čovjeku. Dogodila se tako savršena izdaja, izdaja u odnosu prema vječnoj ideji Boga o čovjeku kao svojoj slici i prilici, a također i u odnosu prema objavi o Bogočovjeku i bogočovječjem životu.

Događa se sud nad kršćanstvom u kulturi. Previše često se kršćanstvo, zbog lažnog tumačenja asketizma, neprijateljski odnosilo spram kulturnog stvaralaštva, stvaralaštva u filozofiji, znanosti, umjetnosti, tehnicu. Kršćanstvo je sa zakašnjenjem prihvatiло kulturno stvaralaštvo, kao i socijalne reforme. I tako se ljudsko stvaralaštvo udaljilo od kršćanstva, stvaralačka je inicijativa ispala iz ruku kršćana.

Događa se sud i nad kršćanskim duhovnošću, nad starim shvaćanjem askeze. Askeza je bila shvaćena kao cilj, a ne kao sredstvo te je postala neprijatelj života i stvaralaštva, neprijatelj čovjeka. Monaška askeza često je vodila do neosjetljivosti ljudskog srca, vodila je do apstraktne, a ne konkretnе ljubavi. Takvo monaštvo, i pravoslavno i katoličko, proživiljava danas tešku krizu. Svijetu je potrebna potpuno nova forma monaštva, koja se može roditi samo iz nove duhovnosti. Kršćanska se duhovnost

previše često shvaćala kao odvraćanje od svijeta i ljudi i kao egoistično okretanje onostranom svijetu, kao odbijanje da se podijeli stradalačku sudbinu svijeta i čovjeka; ona nije bila dovoljno prožeta kršćanskim ljubavlju i milosrđem, nije sadržavala u sebi ljudsku toplinu. I svijet se pobunio protiv takve duhovnosti, jer je ona bila profinjeni oblik egoizma i ravnodušnosti za muke svijeta. Samo nova preporođena duhovnost može nadvladati tu pobunu, duhovnost koja će brigu za život drugog, bližnjeg, čak materijalnu, tjelesnu brigu shvaćati kao duhovnu zadaću. Ta će nova duhovnost uvidjeti razliku između brige za vlastito dobro i brige za drugoga. Kruh za mene – materijalno je pitanje, kruh za drugoga – duhovno je pitanje.

Događa se sud nad kršćanstvom i zbog njegova odnosa prema spolnom životu, prema ljubavi i braku. Vladajuće kršćansko učenje poricalo je smisao ljubavi i proklinjalo ljubav. Stoga se ljubav, ne u niškom, već u uzvišenom smislu riječi, počela afirmirati izvan kršćanstva i protiv kršćanstva. Bila je posvećena buržoasko-malograđanska obitelj, s njezinim ekonomskim egoizmom i zatvorenošću, ali se intimni život ljudi udaljio od kršćanstva. Viši smisao ljubavi otkrili su provansalski trubaduri, a štitila ju je poezija i literatura. Kršćani su u tom pogledu živjeli u neskladu i dualizmu. Spol, ljubav, brak, sve se to povezivalo s rodom, s ustrojstvom rodovskog života, a ne s osobom. I osoba to nije mogla podnijeti. Zaprepašćujuća je nesmiljena strogost kršćana kad je u pitanju ljubav i neobična popustljivost kad je u pitanju vlasništvo, koje je bilo sankcionirano u svojim najodurnijim pojavama.

Dogada se sud i nad kršćanskom teologijom, nad zagušljivom racionalizacijom kršćanske istine i tajne, nad izobličivanjem teološke misli socijalnim sugestijama, nad prenašanjem loših i grješnih socijalnih ljudskih odnosa na sam božanski život, na odnos između Boga i čovjeka, Boga i svijeta. Samo stvaralačka religiozna i filozofska misao može sve to očistiti i zaštитiti vječnu istinu kršćanstva.

Sve mutljavine i deformacije kršćanstva uvjetovane su time što se čovjeku bilo teško snaći u punoći istine o bogočovještvu. Ili se čovjek obraćao Bogu, i odvraćao od čovjeka, ili se obraćao čovjeku, i odvraćao se od Boga. Ali i onda kad se odvraćao od čovjeka, on je u svojem obraćanju Bogu bio pod utjecajem svoje ružne ljudskosti. Problem kršćanske antropologije, religiozni problem čovjeka, osnovni je problem naše epohe. Samo punoća kršćanske istine u svojoj čistoći može se suprotstaviti dehumanizaciji i spriječiti čovjekovu propast.

Svijet je pokušao afirmirati čovjeka protiv kršćanstva, a dospio je do negiranja čovjeka. Izvan kršćanstva, točnije, izvan Krista, nema spasa za čovjeka, koji juri ususret svojoj propasti. Kršćanstvu, preporođenom i obnovljenom, pripada danas zadaca obrane čovjeka, ljudskog dostojanstva, ljudske slobode, ljudskog stvaralaštva, ljudskih odnosa između ljudi. Samo kršćanstvo može izgraditi nutarju zajednicu, budući da svi socijalni pokreti organiziraju samo vanjsko društvo.

3. Svijet se danas ne nalazi samo u užasnom i nepodnošljivom ekonomskom i političkom stanju nego i u nepodnošljivom duhovnom stanju. Sama

egzistencija duhovnog života, sama mogućnost nje-gove egzistencije, podvrgнута je najvećoj opasnosti. Mi živimo u svijetu bezumlja, ali nitko ne primjećuje da je čovjek poludio. Zbog žudnje za životom, zbog ljubavi prema ovom svijetu, čovjek je izgubio ravnotežu i srušio se. Svjetom je nanovo zavladao polidemonizam, od kojega ga je nekad kršćanstvo oslobođilo. Dekristijanizacija je dovela do dehumanizacije, dehumanizacija je dovela do bezumlja, jer je sam ljudski lik povrijeđen. Čovjek se otvorio svim vrstama opsjednutosti, svakoj vrsti demonije, on se predao u ruke demonskih kozmičkih i socijalnih sila. I čovjek je vidio svoju slobodu u pot-punu podčinjavanju tim demonskim kozmičkim i socijalnim silama, u stapanju s njima. Suvremena dehumanizacija stavlja čovjeka pod znak obuzetosti i bezumlja. Organizirana opsjednutost i bezumlje karakteristika su upravo našeg doba. Kad duh prestaje vladati duševnim i tjelesnim ustrojstvom čovjeka, on gubi unutarnju cjelovitost i ravnotežu. Kozmičke i socijalne stihische sile nadiru tad u čovjeka i upravljaju njime svojim pobudama. Posljedica je toga opsjednutost čovjeka ili elementarnim kozmičkim, telurskim silama zemlje, rase, naroda, spola ili pak elementarnim socijalnim silama ekonomskih interesa, novca, klase, socijalne skupine, stranke. Ali duhovno je moderni čovjek potpuno rastrojen. On je izgubio duhovnu otpornost prema sugestiji i opsjednutosti. To je, u stvari, gubitak samog načela osobe, jer osoba je duh, ona prepostavlja duhovni otpor spram svake demonske opsjednutosti bezličnim kozmičkim i socijalnim silama, kao i rad duha na prosvjetljavanju duševne i tjele-

sne čovjekove prirode. Suvremenom kolektivnom bezumlu i opsjednutosti, suvremenom polidemokratizmu i idolatriji moguće je suprotstaviti se samo mobilizacijom sila duha. Socijalna je organizacija sama po sebi nesposobna suprotstaviti se kaotičnom raspadu svijeta i čovjeka. Svijet se može preobraziti u organizirani i tehnicizirani kaos, kojemu će odgovarati najstrašnije forme idolatrije i demokratije. Čovjeku preostaje ili se ponovno vratiti jednoboštvo ili se definitivno razdrobiti i raspršiti na kozmičke elemente, prisilno organizirane u socijalne kolektive. Taj će se raspad razvijati u dva suprotna smjera, u smjeru životinje i u smjeru stroja.

To ukazuje na potrebu otkrivanja nove kršćanske duhovnosti u svijetu. O toj duhovnosti ovisit će sudbina svijeta i čovjeka. Ta duhovnost ne će moći biti apstraktna, ne će smjeti značiti odmak od svijeta i čovjeka. Ona će značiti djelovanje duha u svijetu i u čovjeku, nad svjetom i nad čovjekom. Nova duhovnost ne će moći dopustiti čovjekovo ropstvo kozmičkim, socijalnim i tehničkim silama. Ona će uzdignuti čovjeka na carski položaj i pozvat će ga na stvaralačko djelo u svijetu. Čovjek nove duhovnosti ne će proklinjati svijet, ne će osuđivati ni anatemizirati opsjednute i idolopoklonike; naprotiv, on će dijeliti muke svijeta, prihvatić će na sebe čovjekovu tragediju, nastojat će unijeti duhovno oslobođilačko načelo u sav ljudski život. Osoba, duhovno ojačana i zaštićena, ne će dopustiti da je rastrgaju sile ovog svijeta; ali ona ne će biti izolirana i zatvorena u sebe, nego će se otvoriti univerzalnim sadržajima i nadosobnim vrjednotama. Samo se u tom smjeru može tražiti rješenje vrlo složenog duhovnog pro-

blema našeg vremena – problema odnosa između osobnog i nadosobnog, problema izlaska *osobe* iz sebe u zajednicu, izlaska koji ne smije značiti iskorak u bezlično.

Nova duhovnost nije samo put od svijeta i čovjeka Bogu već i put od Boga svijetu i čovjeku; ona nije samo uspinjanje već i silaženje, tj. shvaćanje istine o bogočovještvu i o bogočovječjem životu u njihovoј punini. Stara je duhovnost često ljubav prema Bogu povezivala s odvraćanjem od čovjeka i proklinjanjem svijeta. Spasenje može donijeti samo nova duhovnost kojoj će ljubav prema Bogu biti i ljubav prema ljudima, a sloboda od vlasti svijeta značit će također ljubav prema svemu Božjem stvorennju; duhovnost za koju će čovjekov duhovni život biti ne samo iskupljenje već i stvaralačko djelovanje u svijetu. Tako shvaćena duhovnost ne pretostavlja negiranje askeze već njezino novo shvaćanje koje je oslobođa od elemenata neprijateljskih životu, od svega onog što se može nazvati religioznim nihilizmom.

Kršćanstvo je prije svega religija ljubavi i slobode. Ali upravo zato što je religija slobode, budućnost nije determinirana, nije kobno predodređena niti za zlo niti za dobro. I zato čovjeku slijedi tragična borba. Nova duhovnost mora iznova humanizirati čovjeka, društvo, kulturu, svijet. Ali za kršćanstvo taj proces humanizacije nije samo ljudski, već je i bogočovječji proces. Čovjek se može spasiti samo u bogočovještvu, samo u Kristu i u tijelu Kristovu. U protivnome, rastrgat će ga demonske sile, u potpunosti će ga uništiti demon mržnje i zlobe, opsjednutosti i bezumlja.

Problem čovjeka ima prednost nad problemom društva i kulture. Ali, čovjek se tu ne shvaća kao apstraktno duhovno biće, ne uzima se samo u svojem unutrašnjem osobnom životu, nego kao cjelovito biće, kao biće socijalno i kozmičko. Time u svijetu sviće novi dan za kršćanstvo, kojemu na socijalnoj razini može odgovarati samo personalistički socijalizam u kojemu su sjedinjeni načelo osobe i načelo društvenosti.

Kucnuo je trenutak kada će se, poslije strahovite borbe, poslije nečuvene dekristijanizacije svijeta i iživljavanja svih posljedica toga procesa, pojavitи kršćanstvo u čistom obliku. Tada će biti jasno na kojoj je strani kršćanstvo i protiv čega se ono bori. Kršćanstvo će ponovno postati jedino i posljednje čovjekovo pribježište. Nakon što se dogodi očišćenje povijesnog kršćanstva, postat će jasno da je kršćanstvo na strani čovjeka i čovječnosti, na strani vrijednosti i dostojanstva osobe, na strani slobode i socijalne pravde, bratstva ljudi i naroda, prosvjetljenja i rasvjetljenja ljudske egzistencije, na strani stvaralaštva novog života; postat će jasno i to da je jedino kršćanstvo na toj strani.

Sud kršćanstvu sud je izdaji kršćanstva, izapanjenju i onečišćenju kršćanstva, i pravda je tog suda ujedno pravda suda palom svijetu i njegovoј grješnoј povijesti. Ali istinski duhovni preporod u svijetu vjerojatno će započeti tek nakon što budu riješena elementarna nasušna pitanja ljudske egzistencije za sve ljude i narode; nakon što bude pobijeđena gorka nužda i ekonomsko ropstvo čovjeka. Tek tada može se dogoditi novo i snažnije objavlјivanje Duha Svetoga u svijetu.

Pogовор

SUVREMENI ČOVJEK IZMEĐU STRAHA I NADE

Knjiga Nikolaja Berdjajeva *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* govori o ne tako davnim vremenima i događajima koji su sudbinski obilježili europsku i svjetsku sadašnjost. Njezina je tematika povijesna, iako je, kad ju je Berdjajev pisao, bila vrlo aktualna. Međutim, Berdjajev ju je, na njemu svojstven način, promatrao iz povijesne perspektive te je zbog toga s pravom isticao nutarnju povezanost ove svoje knjige sa svoja dva prethodna povijesna djela: *Smisao povijesti. O filozofiji čovjekove sudbine* (Berlin, 1923.; hrv. pr., Split, 2005.) i *Novo srednjovjekovlje. Razmišljanje o sudbini Rusije i Europe* (Berlin, 1924.; hrv. pr., Varaždin, 1932.; Split, 1991.).¹ Berdjajev je, naime, ovo svoje posljednje filozofsko-povijesno djelo smatrao "poput drugog sveska *Novog srednjovjekovlja*",² dok je u onomu što bi prema tome trebao biti prvi svezak istog djela, tj. u djelu

¹ Oba su djela, zbog okolnosti u kojima je Berdjajev živio (izgon iz Rusije 1922. i snalaženje u prognaničkim prilikama), nastala nešto ranije, pogotovo *Smisao povijesti* čiji početci sežu u 1919./1920., kada je Berdjajev predavao na tu temu na Akademiji duhovne kulture u Moskvi. *Novo srednjovjekovlje* napisano je u izgnanstvu 1923., jedanaest godina prije djela *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*.

² *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, 5.

iz 1923., gledao "kao neko programsко razjašnjenje misli, razvijenih u mojoј Koncu renesanse i u knjigama *Smisao povijesti i Filozofija nejednakosti*".³ Time Berdjajev pokazuje koja je svoja filozofsko-povijesna djela smatrao najvažnijima, a ujedno nam – što je još važnije – ukazuje na njihovu nutarnju povezanost.

Dakako, idealno bi bilo kada bismo sada, prema ključu koji nam je sam autor stavio u ruke, pokušali prikazati i analizirati spomenuta Berdjajevljeva djela, odnosno njegovu filozofiju povijesti što je u njima izlaže i razvija. Ovdje se u takav posao ipak ne bih upuštao, ali napominjem da sam se u tome djelomično okušao u svojoj knjizi o Berdjajevu *Osmi dan stvaranja. Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva* (Zagreb, 1999.) i posebno u svojem radu *Filozofija povijesti Nikolaja A. Berdjajeva*, koji je objavljen kao pogовор hrvatskom izdanju Berdjajevljeva djela *Smisao povijesti*. Pritom sam pokušao njegovu viziju povijesti prikazati ne samo na temelju ovdje spomenutih njegovih djela nego i nekih drugih koja su u nekom vidu relevantna za filozofsko-povijesnu temu.

Ovdje se želim poglavito kratko zaustaviti na njegovu djelu *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*. Postavlja se pitanje zašto je Berdjajev, nakon svojih velikih filozofsko-povijesnih djela, želio napisati još jedno djelo iste vrste. Očito razlog nije bio samo taj da bi samodopadno pokazao kako se ostvarilo ili se ostvaruje mnogo onoga što je u svojim prethodnim djelima tvrdio i predvidio.⁴ Naprotiv, pra-

³ *Novo srednjovjekovlje*, 5.

⁴ Usp. *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, 5.

vi je razlog bio što je u međuvremenu “niklo i mnogo novoga, o čemu treba razmisliti”.⁵

To ne znači da se on i u ovoj svojoj knjizi ne će baviti temama koje je već ranije obrađivao. Berdjaev ne bi bio Berdjaev kada se u svakoj prilici ne bi vraćao na neke njemu važne i drage teme, kao što su sud povijesti, koji je ujedno i sud kršćanstvu, ne-pomirljivost između povijesti i ljudske osobne sudbine, sukob općeg i osobnog, rat i revolucija, demokracija i liberalizam, komunizam i kapitalizam, kritika povijesnog kršćanstva i traženje nove duhovnosti. Sve je te teme on već bezbroj puta na razne načine varirao u svojim djelima, a to čini i ovdje. No, on je uvijek otkrivao i nove razloge za to bavljenje njima, koje iznalazi i sada tvrdeći: “Nikada se još nije osjećao i spoznavao s takvom oštrinom sukob čovjeka i povijesti, proturječja povijesti, kao u naše doba, nikad još čovjek nije bio tako nezaštićen od procesa što se događaju u povijesti i nikad nije bio tako ubačen u povijest, tako izbačen vani, tako objektiviran i tako socijaliziran. (...) Čovjeku prijeti opasnost da ništa ne će ostati od njega samog, za njegov osoban, intiman život, nikakve slobode njegova duhovnog života, njegove stvaralačke misli.”⁶

Ono što se pritom pojavljuje kao nešto stvarno novo povezano je poglavito s ratom (misli se na Prvi svjetski rat), koji je razotkrio svu lažnost naše civilizacije i sve зло nakupljeno u ljudskoj egzistenciji. A najgore je što “i poslije rata ostaje čovjek mobiliziran, on nastavlja ispunjavati vojničku obvezu,” što

⁵ Isto, 5.

⁶ Isto, 9.

je i nadalje "izbačen vani, u društvo, u državu, u nacionalnost, u klasu, u objektivirani svijet" te više ne može "ostati u sebi, u svojoj unutarnjoj egzistenciji, da iznutra određuje svoj odnos prema svijetu i ljudima".⁷ Drugim riječima, čovjek više nije kadar naći nutarne uporište, pa traži sidro spasa u kolektivu; on je izgubio svoju cjelovitost i raskidao se na komadiće.

Tu je i "aberacija svijesti, uslijed koje se gubi razlikovanje istine i laži",⁸ a volja za moći pobjeđuje volju za istinom, u čemu se upravo očituje sva lažnost naše epohe, ali i sveopća dehumanizacija, koja ide sve do bestijalizacije čovjeka, do potpunoga gubitka moralne svijesti, do toga da čovjek ne samo prestaje biti viša vrijednost, "već uopće bilo kakva vrijednost".⁹ Ta se dehumanizacija i bestijalizacija, prema Berdjajevu, posebno očituje kod mladeži, bez obzira na to je li ta mladež komunistička, fašistička, nacionalsocijalistička ili ona koja se zanosi samo športom i tehnikom; sva je svjetska mladež, naime, nastrojena ne samo antihumanistički "već počesto i protuljudski", tako da se on pita: "Znači li to da smo mi dužni od nje štititi stari humanizam?"¹⁰ Tako se Berdjajev pita, iako istodobno tvrdi da humanizam novije povijesti mora propasti, jer je onemoćao demokratizacijom i, umjesto da štiti ljudsku osobu, on je podvrgava društvu i socijalnoj svakodnevici. Kao takav, on nije snaga koja se može suprotstaviti procesu dehumanizacije.

⁷ Isto, 10.

⁸ Isto, 16.

⁹ Isto, 12.

¹⁰ Isto, 18.

Ipak, među "nove stvari" – rečeno jezikom pape Leona XIII. – spadaju poglavito pojave diktature i diktatora ("vođe"), i to ne samo političke i ekonom-ske diktature, već i dosad neviđene diktature svjet-tonazora, diktature nad duhom, "utemeljene na prepostavci da se s duhom i duhovnim životom može postupati na ist način kao i s materijom i ma-terijalnim životom, da duh, misao i kulturno stva-ralaštvo podliježu istoj organizaciji države kao i po-litički i ekonomski život".¹¹ Pritom Berdjajev ponaj-prije misli na tri velika "izuma" njegova vremena: komunizam, fašizam i nacionalsocijalizam, koji su rođeni ratom, "pa mogu biti nazvani detonacijom rata".¹²

O komunizmu on je već napisao mnoge stranice u ranijim svojim djelima, gdje ga je pokušao osvi-jetliti sa svih strana. To se ne može reći i za faši-zam i nacionalsocijalizam, budući da su se oni na svjetskoj pozornici pojavili nešto kasnije. Ne smije se također previdjeti da su se Berdjajevljeve reakci-je na nacionalsocijalizam u ovoj knjizi pojavile ne-posredno nakon dolaska Hitlera na vlast, što uka-zuje na pozornost kojom je on budno pratio politi-čka i društvena zbivanja svoga vremena, ali čime se mogu objasniti i neki njegovi pogrešni zaključci s obzirom na tu monstruoznu ideologiju.

Iako o fašizmu i pogotovo o nacionalsocijali-zmu piše s male ili nikakve vremenske udaljeno-sti, s koje još ne može znati za sve tragične poslje-dice što će ih ove dvije ideologije, zajedno s komu-nističkom, doskora iza sebe ostaviti, i iako u njima

¹¹ Isto, 45.

¹² Isto, 45.

vidi i neke pozitivne elemente, što je velika zabluda, Berdjajev ipak nepogrješivo detektira njihovu pravu bit, pa se može reći da je on i u ovom slučaju, kao i u slučaju komunizma, u kojem je također našao i pozitivnih elemenata, štošta ispravno rekao i predvidio, što će kasnije mnogi samo drugim riječima ponavljati.

A što se tiče pozitivnih elemenata u fašizmu i nacionalsocijalizmu, prema Berdjajevu treba ih “vidjeti u kritici formalne političke demokracije, koja proživiljava smrtonosnu krizu; u težnji za stvaranjem korporativnog, sindikalnog zastupništva koje će izražavati ekonomski i profesionalni interesi naroda; u prevladavanju borbe stranaka, čak u nužnosti jake vlasti poradi socijalnog reformiranja društva; u pozivu na izravnu realnu akciju povezani s narodnim životom, za razliku od akcija koje se prelamaju kroz fiktivnu stranačku, parlamentarnu sferu.”¹³ Drugim riječima, Berdjajev u tim ideologijama vidi očajnički pokušaj prevladavanja jednog očajnog društveno-političkog stanja.

Premda Berdjajev sve te tri “svjetonazorske diktature” povezuje s posljedicama rata, on ne previđa ni dublje uzroke koji su ih, kao i sam rat, proizveli, a to su nijekanje načela osobe, odnosno odbacivanje kvalitetnog aristokratskog načela, i “iskriviljavanje formalne slobode, koja znači skepticizam, bezvjerje i ravnodušje prema istini”, a iza svega se krije otpad čovjeka od Boga. U tome leže, prema našem autoru, stvarni uzroci svih zala suvremene povijesti. Istodobno, on upozorava i na međusobno uvjetovanje tih triju zala, pa ističe da se fašizam pojavljuje

¹³ Isto, 47 sl.

kao reakcija na komunizam, a nacionalsocijalizam opet kao reakcija na nesreću i poniženje njemačkog naroda, za što, pak, "veliku krivnju snose međunarodna politika, Versajski ugovor, kao i nacionalni egoizam koji se zaodijeva u lažnu brigu za Europu i druge uzvišene ideje".¹⁴ Uvjetovanje može prijeći i u čudnovato spajanje, kao u slučaju nacionalsocijalizma u kojem su dva oprječna i međusobno sukobljena načela spojena i pomiješana.

Pažnje su vrijedne fine razlike koje Berdjajev među ovim ideologijama uočava, a o kojima, prema njemu, ovisi i težina opasnosti što svaka od njih predstavlja. U tom smislu on tvrdi: "Između talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma postoji razlika u stilu i simbolici. Talijanski se fašizam zasniva na simbolu i mitu o državi kao najvišem biću i vrhovnoj vrijednosti; on želi produžiti rimsку tradiciju i ima klasični stil. Faktično, on je neusporedivo bolji, neusporedivo manje tiranski nego njemački nacionalsocijalizam, iako njegovo pobožanstvenjenje države predstavlja očit povratak poganstvu. Njemački nacionalsocijalizam ute-meljen je na simbolu i mitu o rasi kao najvišem biću i vrhovnoj vrijednosti; on voli govoriti o duši naroda, o zemlji, o mističkom značenju krvi i ima romantički stil. Država je za njega samo oruđe rase i nacije. Ali to još neusporedivo dublje nego fašistička ideologija države zadire u čovjeka, u njegovo unutarnje biće. Proizvodnja čiste i jake rase pretvara se u manjakalnu patološku ideju i daje povoda

¹⁴ Isto, 47.

za psihanalizu cijelog naroda, koji se nalazi u stanju kolektivnog ludila i opsjednutosti.”¹⁵

Tako Berdjajev piše 1934. godine, tvrdeći također da je načelo rase opasnije od načela klase, odnosno da je klasni determinizam relativan u usporedbi s rasnim, čime je navukao na sebe bijes ruskih emigrantskih krugova koji su se nadali da će Hitler srušiti Staljina. Svoj stav Berdjajev je obrazložio: “Rasna je teorija, i s kršćanskog i s čisto ljudskoga gledišta, puno gora nego klasna teorija, u njoj je dehumanizacija puno dublja. U klasnoj teoriji marksizma čovjek se, ako je pripadnik buržoaske klase koja je osuđena na smrt, može ipak spasiti izmjenom svijesti, on može prihvati marksističku ideologiju, postati komunist, čak i narodni komesar. U rasnoj teoriji nema spasa. Ako si Židov ili crnac, tebe nikakva izmjena svijesti, nikakva vjerovanja i uvjerenja ne mogu spasiti, ti si propao... Ne može, naime, čovjek koji to nije postati istinski germanski ‘arijac’, kao što onaj koji to nije ne može postati Židov. Oni se kao takvi mogu samo roditi.”¹⁶

Unatoč ovim razlikama među spomenutim ideologijama, Berdjajev otkriva da je u njima svima isti proces na djelu – “proces univerzalnog obezličenja – svi trebaju misliti jednako, imati jednake sudove, svaka osobna originalnost iščezava u kolektivu”, s posljedicom da se događa “povratak u život stada u novim civiliziranim i tehniciziranim oblicima”.¹⁷

Od tog sveopćeg obezličenja nije izuzet ni intelektualni kulturni sloj, koji uopće nije socijalno za-

¹⁵ Isto, 46 sl.

¹⁶ Isto, 78 sl.

¹⁷ Isto, 59.

štićen, čija je egzistencija lišena svake materijalne podloge, pogotovo ako ne želi stvarati prema diktatu "socijalnog naloga masa" koji "određuje što treba biti kultura, što umjetnost, što literatura, što filozofija, što znanost, čak i što treba biti religija".¹⁸ Pritisku "socijalnog naloga" podliježu mnogi kulturni djelatnici u strahu da ne bi posve propali. Upravo u toj "plebejskoj pobuni" protiv svakog aristokratskog načela u kulturi leži, prema Berdjajevu, glavni uzrok suvremene krize kulture.

Proces sveopćeg obezličenja urođio je također dosad neviđenim prodom mobiliziranih masa na pozornicu povijesti, koje postaju "glavni čimbenik suvremene povijesti".¹⁹ "Svijet se kreće prema univerzalnom kolektivizmu, u kojem nestaje diferencijacija."²⁰ I to je jedna od "novih stvari", jer "još nikad nije bilo tako velike uloge velikog broja, uloge kolektiva, kao u našoj epohi".²¹ Pritom, iako je organski ustroj masa nestao i premda su religiozna vjerovanja oslabila i nemaju više kohezivnu ulogu koju su imala ranije, mase ipak ne nastupaju neorganizirano, nego se pojavljuju u organiziranim kolektivima, štoviše, njihovo nastupanje "prati organizacija koja se uzdiže kao najviša vrijednost i postaje mahnita ideja".²²

Osim spomenutih, Berdjajev upozorava i na još neke "nove stvari", koje djeluju i mijenjaju lice zemlje i čovjeka. Riječ je, među ostalim, o ekonomizmu, o prevelikoj zaokupljenosti čovjeka ekono-

¹⁸ Isto, 86.

¹⁹ Isto, 54.

²⁰ Isto, 59.

²¹ Isto, 54.

²² Isto, 55.

mijom, o izbacivanju čovjeka iz središta gospodarskog života, o stalnom strahu od ekonomskog sloma, o izopačenju hijerarhije vrijednosti, jer je upravo "ekonomizam kapitalističkog svijeta proglašio duh za epifenomen ekonomije",²³ što je zatim preuzeo Marx. Berdjajev je o ekonomskom pitanju puno pisao, a što ga je i u ovom djelu ubrojio među ono novo o čemu treba razmišljati, valja zahvaliti općoj ekonomskoj krizi koja je u to vrijeme potresala svijet.

Berdjajev je već puno pisao i o moći i utjecaju tehnike, ali su ga sve veća mehanizacija i tehničacija ljudskog života, sve jače podvrgavanje čovjeka stroju i njegovo pretvaranje u stroj, potaknuli da se i ovdje bavi tom pojmom. On tehničici pripisuje upravo kozmičko značenje, jer ona gradi sasvim novu stvarnost različitu od prirodnog svijeta, s njom čovjek upada u novu ovisnost, koja nije više ovisnost o prirodi, i on počinje živjeti "u novoj mentalnoj stvarnosti".²⁴

Nadalje, kao nova stvarnost pojavljuje se "nova poganizacija kršćanskih društava", koja poništava učinke "kršćansko-humanističkog procesa objedinjavanja čovječanstva".²⁵ Berdjajev primjećuje da je Francuska već odavno dekristijanizirana, a da se u Njemačkoj proces dekristijanizacije odvija upravo na potresan način: križ se zamjenjuje svastikom, od kršćana se traži da se odreknu kršćanske objave i evandeoskog morala, duhovno-personalističko shvaćanje čovjeka zamjenjuje se naturalističko-zo-

²³ Isto, 60.

²⁴ Isto, 63.

²⁵ Isto, 64.

ološkim "te se prema uređenju ljudskog života uspostavlja isti odnos kao i prema stočarstvu".²⁶

Na djelu je također, više nego dosad, utvara nacionalizma, pretvaranje vlastite nacije u idola, ljubav prema vlastitoj naciji koja uključuje mržnju prema drugim narodima, što dovodi ili do samoizoliranja i zatvorenosti prema drugim narodima i kulturnama ili do bezobzirne ekspanzije na račun drugih naroda. Berdjajev također uočava da se u našoj epohi događa socijalno preoblikovanje nacionalizma jer "on prestaje biti ideologija vladajućih buržoaskih klasa, a postaje svojina narodnih masa", zatdobia "narodni, demokratski karakter".²⁷ Istodobno se nacionalizam snažno povezuje s etatizmom i novim "cezarizmom", jer ostvarenje velike misije nacije ili rase zahtijeva silu i vlast, kao i nepogrješivog vođu, novog Cezara, zbog čega je suvremeniji nacionalizam puno više povezan s državom nego s kulturom.

Konačno, Berdjajev upozorava na još jednu novu stvarnost koja aktivno ulazi u povijest, s kojom je povezana univerzalizacija čovječanstva i koja prkositi borbenom nacionalizmu. Riječ je o istočnim narodima koji žele biti aktivna sila u povijesti, a ne samo njezin objekt. To ugrožava dosadašnje mjesto i ulogu Europe te od nje zahtijeva nov odnos prema dijelu svijeta koji je dotad bio podvrgnut kolonijalnom izrabljivanju. U svezi s tim Berdjajev primjećuje: "Bijela rasa ne će više moći igrati ulogu oholog civilizatora u odnosu prema rasama druge boje."²⁸

²⁶ Isto, 65.

²⁷ Isto, 71.

²⁸ Isto, 84.

Na kraju Berdjajev po tko zna koji put upozorava na pravi uzrok svih tih zabrinjavajućih pojava: "Duboko korijenje svega što se događa treba tražiti na području duha, u krizi kršćanstva i religiozne svijesti uopće, u degradaciji duhovnosti."²⁹ A to znači da se "svremenom kolektivnom bezumlju i opsjednutosti, svremenom polidemonizmu i idolatriji čovjek može suprotstaviti samo mobilizacijom sila duha".³⁰ Prema tome, "pravo ozdravljenje može donijeti samo nova duhovnost, koja još nije postala određena sila, ni sila koja određuje".³¹ U tom smislu Berdjajev ističe: "Stanje svremenog svijeta traži nadasve duhovnu i moralnu revoluciju, revoluciju u imé čovjeka, u ime osobnosti, u ime svake osobnosti."³²

Ujedno on bez imalo okolišanja naglašava nezaobilaznu ulogu kršćanstva: "Izvan kršćanstva, točnije, izvan Krista, nema spasa za čovjeka, koji juri ususret svojoj propasti. Kršćanstvu, preporodenom i obnovljenom, pripada danas zadaća obrane čovjeka, ljudskog dostojanstva, ljudske slobode, ljudskog stvaralaštva, ljudskih odnosa između ljudi. Samo kršćanstvo može izgraditi nutarnju zajednicu, budući da svi socijalni pokreti organiziraju samo vanjsko društvo."³³

Berdjajev vrlo tmurnim bojama slika stanje svremenog svijeta i čovjeka u njemu. Prema njemu, "svijet se danas ne nalazi samo u užasnom i nepodnošljivom ekonomskom i političkom stanju nego

²⁹ Isto, 84.

³⁰ Isto, 99.

³¹ Isto, 84.

³² Isto, 64.

³³ Isto, 97.

i u nepodnošljivom duhovnom stanju. Sama egzistencija duhovnog života, sama mogućnost njegove egzistencije, podvrgнутa je najvećoj opasnosti. Mi živimo u svijetu bezumlja, ali nitko ne primjećuje da je čovjek poludio. (...) Čovjek se otvorio svim vrstama opsjednutosti, svakoj vrsti demonije, on se predao u ruke demonskih kozmičkih i socijalnih sila. (...) On je izgubio duhovnu otpornost prema sugestiji i opsjednutosti.”³⁴ Zbog toga se Berdjajevu predbacivao pesimizam, što je on djelomično prihvaćao tvrdeći: “Sjenka se spustila na svijet. Počeo je ciklus povijesnih i kozmičkih katastrofa i rušenja. No, upravo kršćane ta spoznaja ne bi trebala dovoditi do očaja i ne bi ih trebala ometati u ostvarivanju pravde i služenju istini u životu. Događa se povratak izvorima i dubini. Kršćanstvo nije optimizam, ali kršćanski pesimizam može biti tek relativan, jer iza svih besmislica kršćanstvo nazire Smisao.”³⁵

Berdjajev je napisao ovo i sva svoja djela kao angažirani kršćanski mislilac čiji se stav može najbolje izreći uvodnim riječima Pastoralne konstitucije *Gaudium et spes* Drugoga vatikanskog sabora: “Radost i nada, žalost i tjeskoba ljudi našeg vremena, osobito siromašnih i svih koji trpe, jesu radost i nada, žalost i tjeskoba također Kristovih učenika, te nema ničega uistinu ljudskoga a da ne bi našlo odjeka u njihovu srcu.” (GS 1)

Ivan Devčić

³⁴ Isto, 97 sl.

³⁵ Isto, 17.

SADRŽAJ

Poglavlje I.	
Sud nad poviješću – Rat	5
Poglavlje II.	
Sudbina čovjeka u povijesti – Humanizam i bestijalizam – Dehumanizacija – Proturječja slobode – Kapitalizam – Demokracija – Komunizam – Fašizam – Diktatura svjetonazora	18
Poglavlje III.	
Nove sile svjetskog života – Nastupanje masa – Kolektivi – Ekonomizam – Tehnika – Nezaposlenost – Nacionalizam i rasizam – Etatizam i cezarizam – Narodi Istoka	54
Poglavlje IV.	
Aristokratsko načelo kulture i sudbina intelektualnog sloja – Sud nad kršćanstvom i traženje nove duhovnosti	85
Pogовор	
Suvremenim čovjek između straha i nade	102

PREPORUČAMO

U ovom iznimnom djelu, koje ga je učinilo slavnim na Zapadu, poznati ruski filozof Nikolaj Berdjajev propituje bit, izvor, razloge, značenje i ciljeve povijesne drame te daje vrlo pronicavu analizu razvoja i krize zapadne kulture.
252 str. *Tvrdi uvez.*

Čuveni engleski gorostas duha G. K. Chesterton u ovom (po mnogima svom najboljem) djelu na brilljantan način daje pogled na ukupnu ljudsku povijest i postojanje suprotstavljajući se evolucionističkim i materijalističkim teorijama i pokazujući kako se ispunjenje svih ljudskih želja nalazi u osobi Isusa Krista i njegovoј Crkvi.
324 str. *Tvrdi uvez.*

PREPORUČAMO

Kršćansko društvo
koje u ovom poznatom
esejističkom djelu
zagovara slavni pjesnik
nobelovac T. S. Eliot
nije društvo svetaca,
nego običnih ljudi čije je
kršćanstvo obilježeno u
prvom redu pripadnošću
zajednici i koje je tek
uz tu pretpostavku
pitanje istinski slobodna
individualnog izbora.

134 str. Tvrđi uvez.

U potrazi za europskim
duhovnim identitetom,
filozof i povjesničar
Christopher Dawson
daje kritiku Europe
"bez duše" te istodobno
nudi i viziju istinskog
europskog preporoda.
250 str. Tvrđi uvez.

PREPORUČAMO

U vremenu u kojem
kao da su pokopane sve
etičke norme, knjiga
pape Ivana Pavla II.
daje jasan smjer.
116 str. Meki uvez.

Ovo djelo jednog od
najznačajnijih kršćanskih
filozofa i teologa 20.
stoljeća daje lucidnu
analizu krize suvremene
kulture, anticipira mnoga
kretanja svojstvena
postmodernoj te iznosi
perspektive koje se
nameću u budućnosti.
118 str. Tvrdi uvez.

PREPORUČAMO

Kroz "strah i drhtanje" poznatog danskog filozofa Sørena Kierkegaarda moći ćemo shvatiti dinamiku vjere, osjetiti veličinu, zahtjeve i blagoslov koji stoje pred onima koji se upuste u tu božansku avanturu.
184 str. Tvrdi uvez.

Iznimno jasnim i pronicavim stilom autor nas uvodi u način i metodologiju filozofskog razmišljanja.
130 str. Meki uvez.